

Aristoteles'in *Analütika Hüsterâ* (Kitâbu'l-Burhân) Adlı Eseri, Meşşâî Gelenekteki Yeri ve Üzerine Yazılan Şerhler*

ALİ TEKİN*

Öz: Mantık bilimi tarihte ilk defa Aristoteles tarafından sistematik bir bilim olarak ortaya konulmuştur. Mantık biliminin bütün kitapları *Analütika Hüsterâ* için, *Analütika Hüsterâ* ise nazari ve ameli bilimlerin yani felsefenin inşası için kaleme alınmıştır. Aristoteles mantık biliminin ilk üç kitabını sonraki beş kitap için müşterek kitaplar olarak yazmıştır. *Analütika Hüsterâ* bilgi ve bilim felsefesi kitabıdır, felsefe-bilimin yöntemidir ve felsefi doğaya sahip zihnin işleyiş biçimini ele alır. Bu makalede Aristoteles'in *Analütika Hüsterâ*'nın Meşşâî mantık ve felsefe sistemindeki yeri tespit edilecek, eser farklı açılardan tanıtılacak ve eser üzerine yazılan şerhlerin bir listesi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, *Analütika Hüsterâ*, Meşşâî gelenek, mantık, burhân, bilgi teorisi, bilim felsefesi.

-
- * Bu makale, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığımız *Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi* adlı doktora tezinden üretilmiştir. Makaleyi okuyarak katkıda bulunan Yrd. Doç. Dr. Chryssi Sidiropoulou ve Arş. Gör. İlyas Altuner'e teşekkür ederim.
- * Öğr. Gör. Dr. | Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Aristotle's *Posterior Analytics* (Kitab al-Burhan), Its Role in Peripatetic Tradition and Commentaries Written on

ALİ TEKİN

Abstract: Logic was put forward a systematical science by Aristotle at first. All of logical books were written for *Posterior Analytics* and *Posterior Analytics* was written for theoretical and practical sciences namely philosophy. Aristotle wrote first three books of logic for common usage of other five books. *Posterior Analytics* is a book of theory of knowledge and theory of science. It is method of philosophy and mention style of functioning of philosophical mind. In this article position of *Posterior Analytics* in Peripatetic logic and philosophy will be determined; the book will be introduced from different ways and listed the commentaries on this book.

Keywords: Aristotle, *Posterior Analytics*, Peripatetic tradition, logic, demonstration, theory of knowledge, philosophy of science.

Giriş

Bilgi ve bilimin konu edildiği mantık kitabı olan *Analütika Hüsterâ* (*Kitâbu'l-Burhân-İkinci Analitikler*)¹ öncelikle Aristotelesçi mantığın ve ardından felsefe-bilimin bel kemiğini oluşturur. Meşşâî filozoflar kendilerini diğerlerinden ayırmak için bu kitapta vazedilen usulü kriter olarak almışlardır. Buna göre burhancılar Meşşâîler iken böyle olmayanlar diğerleridir. Mantık ve felsefe tarihinin bir zamanlar en temel eserlerinden biri olarak görülen bu eser İslam Dünyasında İbn Rüşd'den (1126-1198) sonra kadim değerini yitirmiştir. Eser Batıda da benzer bir kaderi yaşamış ve özellikle de yeniçağdan bu yana felsefe-bilimin dışına itilmiştir. Öyle ya da böyle *Analütika Hüsterâ*, klasik mantık ve felsefenin tarihinde perspektiflerin kendisi üzerinden anlamlandırıldığı bir düzlemin adı olmuştur. Felsefi perspektif olarak eserin karşısında duran ve buna rağmen esere bir şerh yazan Jonathan Barnes *Analütika Hüsterâ*'nın tarih içerisindeki yerini bu eserin Aristotelesçi pandomimde Cinderella'yı oynadığını söyleyerek ifade etmeye çalışmıştır.² Makalemizin amacı yaklaşık iki bin yıl boyunca felsefe-bilimin tarihinde merkezî bir konuma sahip olan *Analütika Hüsterâ*'yı ele almaktır. Öncelikle kitabın Meşşâî mantık ve felsefe geleneğindeki yerini, ardından kitabın farklı yönlerden bir tanıtımını ve son olarak da eser üzerine yazılmış şerhleri konu edineceğiz.

1. *Analütika Hüsterâ*'nın Meşşâî Mantık ve Felsefedeki Yeri

Aristoteles (M.Ö. 385-322), kitapların sistemdeki mertebelerini detaylı izahlara girerek anlatmamış, bunu her zamanki üslubu gereği çok kısa, öz ve net bir şekilde ifade etmiştir. Onun öğretisi üzerinden

¹ Aristoteles, "Aristotelous Analütikôn Hüsterôn: Aristotle's Posterior Analytics", (Yunanca-İngilizce), *Posterior Analytics Topica* içinde, thk. ve İngilizceye çev. Hugh Tredennick, Cambridge-Massachusetts-London: Harvard University Press, 1997. Eserin Türkçe çevirileri için bkz. Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005; *Organon IV: İkinci Analitikler*, çev. Hamdi Rağıp Atademir, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951. Eserin klasik dönem Arapça çevirisi için bkz. Aristoteles, "Kitâbu Anâlütikâ es-Saniye ev Kitâbu'l-Burhân", çev. Ebû Bişr Mettâ bin Yûnus, thk. Ferid Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristû* içinde, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lubnânî, 1999, c. 2.

² Frans de Haas-Mariska Leuniessen-Marije Martijn, "Introduction", *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond*, Leiden-Boston: Brill, 2010, s. 1x.

mantık ve felsefe yapan Meşşâî filozoflar kitapların mertebesi ve gayesi üzerine daha ayrıntılı açıklamalarda bulunmuşlardır. Biz kitabın gelenekteki yerini öncelikle Aristoteles'in ifadelerine, sonrasında da Aristoteles'in kitaplarını şerh etmiş bazı filozofların yorumlarına başvurarak tasvir edeceğiz. Aristoteles şöyle diyor:

Doğru üzerine tartışmalarında önermelerin hangi koşullarda doğru kabul edilmeleri gerektiğini belirlediklerini ileri süren bazı filozofların çabaları na gelince, onların bu çabaları yalnızca *Analitikler* hakkında bilgisizliklerinden (δὲ ἀπειθευσίαν τῶν ἀναλυτικῶν: *dia apoideüasian tōn analütikōn*) ileri gelmektedir. *Çünkü herhangi bir özel bilimsel incelemeye girişmeden önce bu şeyleri bilmemiz* (δεῖ γὰρ περὶ τούτων ἡκεῖν προεπισταμένους: *dei gar peri toutōn bekein proepistamenous*), *eğer onları henüz öğrenmek safhasındaysak, araştırmaya girişmememiz gerekir.*³

Aristoteles *Analütika*'nın önce geleni olan ve ağırlıklı olarak kıyası ve ancak insan zihninin bilgi edinme sürecindeki muhtemel bütün hareketlerini ele alan *Analütika Prôtera-Birinci Analitikler* kitabının ilk cümlesinde *Analitikler* kitabındaki araştırmanın ne hakkında ve neyin araştırması olduğunu kısa ve öz bir şekilde ortaya koyar: "İlkin araştırmanın ne hakkında ve neyin araştırması olduğunu, burhan hakkında (*peri apodeiksin*) ve burhanî bilgi/bilim (*peri epistêmês apodeiktikês*) hakkında olduğunu söylemek gerekir (Πρῶτον εἰπεῖν περὶ τί καὶ τίνοϋς ἐστὶν ἡ σκέψις, ὅτι περὶ ἀπόδειξις καὶ ἐπιστήμης ἀποδεικτικῆς: *in' aul ma yinbi' an* نذكر هو الشيء الذي عنه فحصنا ها هنا والغرض الذي إليه قصدنا. فأما الشيء الذي عنه فحصنا العلم البرهاني فهو البرهان، و غرضنا العلم البرهاني)."⁴ Alexander of Aphrodisias (Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς: Aleksandros ho Afrodiseüs, ö. M. S. 200) bu kısmın şerhinde *Kategoriler*'de bir şeyin doğaca önce gelmesinin ne demek olduğunu açıkladığını belirterek cinslerin, altındaki türlerden önce

³ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2010, IV (Gamma), 3, 1005 b 2-6, s. 200-1. Eserin Yunancası için bkz. Aristotelis, *Tōn Meta Ta Füsika*, ed. Immanuel Bekkeri, *Aristotelis Opera* içinde, Berolini: E Typographeo Academico, 1837, c. 8, s. 63.

⁴ Aristoteles, *Analütikōn Proterōn: Birinci Çözümlemeler*, (Yunanca-Türkçe), çev. Ali Houshiary, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998, A, 1, 24 a 1-3, s. 10-1. Eserin diğer Türkçe çevirisi için bkz. Aristoteles, *Organon III: Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Rıgıp Atademir, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 3. Eserin klasik dönem Arapça çevirisi için bkz. Aristoteles, "Kitâbu Anülütikâ el-Ülâ ev Kitâbu'l-Kiyâs", thk. Ferid Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristû* içinde, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lubnânî, 1999, c. 1, s. 179-80.

geldiğine dikkat çekiyor. Alexander, türün olduğu yerde cinsten bahsetmenin bir zorunluluk olduğunu, ancak cinsin olmasının ille de türün olmasını gerektirmediğini söylemektedir. Kıyas cins, burhan ise kıyasın bir türüdür. Bundan dolayı kıyas *proteron-prior* yani önce gelen iken burhan *hüsteron-posterior* yani sonra gelendir. Aristoteles'in *Analütika*'yı yani *Analitikler*'i önce gelen ve sonra gelen diye başlıklandırmasının nedeni de budur.⁵ Görüleceği üzere Alexander'a göre *Kitâbu'l-Kıyâs*, doğaca *Kitâbu'l-Burbân*'dan önce gelir. Alexander, burhan araştırmasının gaye ve değeri ile ilgili olarak yine *Birinci Analitikler* şerhinde şöyle diyor:

Böylece Tanrı'ya benzemek insan için en büyük lütufsa ve bu nazariye *theoria* hakikatin bilgisiyle elde ediliyorsa, hakikatin bilgisi de burhan yoluyla oluyorsa, o zaman kesinlikle burhanın, çalışılmaya en değer ve en kıymetli şey olduğu görülecektir ve bundan dolayı kıyas da böyledir. Çünkü burhan bir kıyas türüdür.⁶

Aristoteles'in *Analütika Hüstera*'sına Yunanca çok hacimli bir şerh yazan John Philoponus (Ιωάννης ὁ Φιλόπονος: İöannês Filoponos, 490-570) *Analütika Hüstera*'nın Meşşâî mantık ve felsefe geleneğindeki yani Aristotelesçi sistemdeki yerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Philoponus, ilgili şerhinin hemen başında şöyle diyor:

Bu -tabiî ki burhan hakkındaki sözü kastediyorum- mantık çalışmalarının nihai gayesidir. Çünkü Aristoteles diğer mantık çalışmalarını bize burhan uğruna-burhan için sundu (Τοῦτο τέλος ἐστὶ τῆς λογικῆς πραγματείας φημί διὴ ὁ λόγος ὁ περὶ ἀποδείξεως· τὰ γὰρ ἄλλα λογικὰ συγγράμματα διὰ τὴν ἀπόδειξιν ἡμῖν παρέδωκεν ὁ Ἀριστοτέλης) -*Katêgoriai*'deki basit-yalın lafızlar (περὶ τῶν ἀπλῶν φωνῶν), *Peri Hermêneias*'taki öncüller ve *Analütika Protera*'daki kıyas üzerine olan öğretisini kastediyorum-. Biz bu yolla ve bunlar üzerinden diğerlerinin nihai gayesi olana [yani burhana] doğru ilerleriz. Bunu yapmak Aristoteles için gayet yerindedir... Filozofların sözleri meşhur öncüllerden (ἐξ ἐνδόξων) değil fakat hem zo-

⁵ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Prior Analytics 1.1-7*, İngilizceye çev. Jonathan Barnes-Susanne Bobzien-Kevin Flannery-Katerina Ierodiaokonou, New York: Cornell University Press, 1998, *Ancient Commentators on Aristotle*, s. 49.

⁶ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Prior Analytics 1.1-7*, s. 47-8.

runlu (ἐξ ἀναγκαίων) hem de zatî öncüllerden (ἐξ αὐτοπίστων) oluşan burhanî kıyaslar hakkındadır (περὶ τοῦ ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ)... Biz mutlak olarak (ἀπλῶς) meşhur kişileri takip etmemeliyiz (çünkü bu başkasınıdır), fakat *biz burhanla hakikatin peşinde olmalıyız, kimse onu sevmese bile. Öyleyse görülüyor ki burhan diğer mantık çalışmalarının nibeî gayesidir. Filozoflar felsefenin kısımlarında –nazarî ve amelî kısımları kastediyorum– doğruyu elde etmek için bir alet olarak burhana ibtiyaç duyarlar.* Çünkü marangozun doğru tahtayı eğrisinden cetvel kullanarak ayırması, duvar ustasının dik duvarı eğrisinden bir şakülle ayırması gibi, filozofun da nazarî olanda doğruyu yanlıştan, amelî olanda da iyiyi kötüden ayırması ancak burhan yoluyla. Burhan varsayılmış ve zatî öncüllerden alınan bilimsel kıyastır.⁷

Fârâbî (870-950), *İhsâu'l-'Ulûm*'da *Analütika Hüstera'yı/Kitâbu'l-Burbân*'ı mantık biliminin temeline yerleştirmiş, ilk üç kitabı dördüncü kitabın formu ve formunun parçaları olarak görmüş, sonraki dört kitabı ise bilgi ve bilimi elde edecek kişiyi bilgi ve bilim olmayandan koruyan kitaplar olarak değerlendirmiştir:

Dördüncüsü burhânî sözlerin sınamasının yapılp, kendisiyle felsefenin kurulduğu (تلتتم بها الفلسفة) ve felsefenin fiillerinin kendisiyle daha tam, daha iyi ve daha kâmil olduğu kanunların bulunduğu, bu, Arapçada *Kitâbu'l-Burbân*, Yunancada *Anâlütikâ es-Sâniye*'dir (*Analütika Hüsterâ*)... Dördüncü bölüm, şeref ve riyâset bakımından en önde gelenidir (الجزء الرابع هو (أشدها تقدما بالشرف و الرياسة (المنطق إنما التمس به على القصد الأول الجزء الرابع)). Mantıktan beklenen ilk amaç bu dördüncü bölümdür (المنطق إنما التمس به على القصد الأول الجزء الرابع)). Mantığın diğer bölümleri dördüncü bölüm için çalışır. Öğretim sırasında ondan önce gelen üç bölüm ona başlangıçlar, girişler ve ona ulaştıran yollardır. Onu takip eden sonraki dört kitap ise, şu iki şey içindir: birincisi, onların her birinden

⁷ Ioannis Philoponi, "Ioannis Philoponi in Aristotelis Analytica Posteriora Commentaria: Îoännou Aleksandreôs Skholikai Apospmeiôseis ek Tôn Sünösiôn Ammônioi Tou Ermeiou Meta Tinôn İdiôn Epistaseôn Eis To Prôton Tôn Hüsterôn Analütikôn Aristotelous", ed. Maximilianus Wallies, *Ioannis Philoponi in Aristotelis Analytica Posteriora Commentaria cum Anonymo in Librum II* içinde, Berolini: Typis et impensis Georgii Reimeri, 1909, Commentaria in Aristotelem Graeca, c. 13, s. 1-2. Eserin İngilizce çevirisi için bkz. John Philoponus, *On Aristotle Posterior Analytics 1.1-8*, İngilizce'ye çev. Richard McKirahan, ed. Richard Sorabji, London: Duckworth, 2008, Ancient Commentators on Aristotle, s. 15-6.

dördüncü bölümün aletleri olmaları bakımından yardım ve destek alınır, bazısının yararı daha çok bazısınınki daha azdır. İkincileyin, koruma bakımındandır... Mantıktan ikinci amaç dört sanattan her sanat ehline bu sanatı icra edecekleri her şeyi veriyor olmasıdır.⁸

Fârâbî *fîmâ Yenbagî en Yukaddeme Kable Te'allumi'l-Felsefe*'de Aristoteles'in eserlerini tanıtırken *Kitâbu'l-Burhân*'ın mantık ve felsefe sistemindeki konumunu çok güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Filozof burada, mantık bilimi kitaplarını “felsefede kullanılan burhanın kendisinden öğrenildiği kitaplar” diye ifade etmekte ve bu kitapları “burhan ilminden önce okunanlar”, “burhanın öğrenildiği kitaplar” ve “burhan ilminden sonra okunması gerekenler” şeklinde üçe ayırmaktadır (فأمَّا الكتب التي يتعلم منها البرهان المستعمل في الفلسفة فبعضها يقرأ قبل علم البرهان و (بعضها يتعلم منه البرهان و بعضها يحتاج إلى قرائته بعد علم البرهان).⁹ Bu risalede mantık biliminin gayesi burhan teorisinin vazedildiği *Kitâbu'l-Burhân*'a has kılınmakta ve zihni hata ve yanlıştan koruyan doğru yolu öğrenmenin ancak burhan ilmi eğitimi almaya mümkün olacağı dile getirilmektedir.¹⁰

Fârâbî'nin, mantık kitapları hakkındaki genel tanıtımlarını ve burhan sanatını konu alan *Analütika Hüsterâ*'nın kitaplar arasındaki yerine dair olan bu değerlendirmelerini *et-Tavti'e*'deki bazı ifadeleriyle tamamlayabiliriz. Fârâbî, mantık biliminden bahse başlarken öncelikle sonraki beş kitapta ele alınan beş sanatı tanıtmakta, mantık biliminin esas gayesinin bu beş sanattan burhan sanatı olduğunu vurgulamakta, ilk üç kitabın ise sonraki bu beş kitabın her biri için ortak olan kanunları verdiğini belirtmektedir. Muallim-i Sâni, beş sanatla ilgili ön değerlendirmelerde bulduktan hemen sonra şöyle diyor:

⁸ Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, thk. Osman Muhammed Emin, Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1931, s. 30-1.

⁹ Fârâbî, “Fîmâ Yenbagî en Yukaddeme kable en Te'allumi'l-Felsefe”, thk. Ahmed Naci Cemâli, *el-Mecmû'* içinde, Mısır: Matbaatu'l-Adeni, 1907, s. 60. Eserin çevirisi için bkz. Fârâbî, “Felsefe Öğrenilmeden Önce Öğrenilmesi Gerekenler”, Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri* içinde, Klasik Yayınları: İstanbul, 2003, s. 112. Eserin Fârâbî'ye aidiyeti hakkında bir soruşturma için bkz. Muhittin Macit, “Fârâbî'ye Nispet Edilen İki Risâle”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26, (2004/1), s. 5-21.

¹⁰ Fârâbî, *Fîmâ Yenbagî en Yukaddeme kable en Te'allumi'l-Felsefe*, s. 62; *Felsefe Öğrenilmeden Önce Öğrenilmesi Gerekenler*, s. 113

Mantık sanatı kıyasî sanatların her biri hakkında onların her biriyle kurulan özel kanunları ve bu sanatlardan herhangi birinin yoluna göre konulmasını, acaba bu onun yoluna göre midir değil midir bilinsin diye sınınamayı ve ayırt etmeyi sağlayan kanunları vermektedir. *İşte bu, beş kitaptadır* (و ذلك في (خمسة كتب). Ve mantık sanatı bu beş sanatın her birinin ortak olduğu diğer kanunları da verir. *Ortak olanlar ise üç kitaptadır* (و المشتركة في ثلاثة كتب). *Böylece mantığım bütün bölümleri sekiz kitaptan oluşur* (فيحصل جميع أجزاء المنطق في (ثمانية كتب). Bu kitapların ilki *Kitâbu'l-Mekûlât'*¹¹

Meşşâî felsefe sisteminin en büyük filozoflarından biri olan eş-Şeyhu'r-Reîs İbn Sînâ (980-1037) da *Kitâbu'l-Burbân'a* paralel olarak kaleme aldığı *Kitâbu'ş-Şifâ: el-Burbân* adlı eserinde *Kitâbu'l-Burbân*'ın sistemdeki yerini ortaya koymuştur. İbn Sînâ *Kitâbu'l-Burbân*'ın gayesini, ardından bu kitabın önce mantık biliminin diğer kitapları arasındaki yerini, sonra da felsefedeki yerini zikretmiştir. Filozof, *Kitâbu'l-Burbân*'ın gayesini, sadece birinci makaledeki burhanî kıyası değil aynı zamanda ikinci makaledeki tanımını da göz önünde bulundurarak anlatmaktadır:

İşte bu kitap, bir kıyasın terimleri kabul edildiğinde o kıyasın kesin sonuç verdiği –ki bu, burhanî kıyastır– maddeler ile bir tanımın parçaları yapıldığında tanımın tam tasavvur gerçekleştirdiği maddeleri verir... Hal böyle olunca bir şeyi bir yönden tasdik, tasavvurun tamam olması gibidir ve tasdikte yararı olmayan diğer tasavvur sınıfları, bilimlerde kullanılmaktadır. Bilimlerde yalnızca tasdikte yararı bulunan tasavvurlar araştırılmaktadır. Bu böyle olunca bu kitap söz konusu anlamdan dolayı *Kitâbu'l-Burbân* (كتاب البرهان) adını alarak tanıma değil de kıyasa nispet edilmiştir. *Gerçekte ise o, hem burhan hem de tanım kitabıdır* (كتاب البرهان و الحد (معاً). Bu kitabın amacını, kesin tasdiki (التصديق اليقيني) ve hakiki tasavvuru

¹¹ Fârâbî, “et-Tavtie”, thk. Refik el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî* içinde, Dâru'l-Maşrık, Beyrut 1986, c. 1, s. 58. Eser Mübahat Türker Küyel tarafından hem tahkik hem de tercüme edilmiştir. Bkz. Fârâbî, “Et-Tavtie fi'l-Mantık: Mantığa Başlangıç”, Mübahat Türker Küyel, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri* içinde, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990, s. 19-31. *El-Elfâzu'l-Musta'mele fi'l-Mantık*'ta da kitaplar arasındaki mertebeye aynı perspektifle ele alınmıştır. Fârâbî burada beş sanatın cinsi olarak bağlanma, kayıtlanma anlamına gelen *inkeryâd* terimini kullanmaktadır. Bkz. Fârâbî, *el-Elfâzu'l-Musta'mele fi'l-Mantık*, thk. Muhsin Mehdi, İran: el-Mektebetu'z-Zehra, 1404, s. 96-8. Eserin çevirisi için bkz. Fârâbî, “Mantıkta Kullanılan Lafızlar”, sunuş ve çeviri: Sadık Türker, *Kutadgubilig*, sy. 2, 2002, s. 162-4.

(التصور الحقيقي) gerçekleştiren yolları vermek olarak tespit ettiğimize göre, kitabın yararı da açıklık kazanmaktadır. Bu fayda, bu aleti yani mantığı kullanmaya ve hem nazarî hem de amelî bilimleri (العلوم النظرية و العملية معاً) onun ölçeğine tutmaya başladığımızda bizim için yararlı hatta zorunlu olan kesin bilgilere (العلوم اليقينية) ve hakikî tasavvurlara (التصورات الحقيقية) ulaşmaktır.¹²

Kitâbu'l-Burbân'ın Aristotelesçi sistemdeki yerine dair önemli bilgiler veren bir diğer filozof, İbn Rüşd'dür (1126-1198). İbn Rüşd *Analütika Hüstera*'ya yazdığı büyük şerhinin istiftah/açılış kısmında *Kitâbu'l-Burbân*'ın amacını, cüzlerini, mertebesini ve sağlayacağı yararı ele almıştır. Filozof, kitabın amacının burhanlar ve tanımlar hakkında inceleme yapmak olduğunu, burhanlarda madde konumunda olan şeylerin araştırıldığını -ki bunlar yakînî öncüllerdir- belirtmektedir. Zira burhan iki şeyden oluşur. Birincisi öncüllerdir. Öncüller onun maddesi konumundadır. İkincisi ise burhanın telifidir. Burhanın telifi suret konumundadır. Aristoteles, suret konumunda olanı *Kitâbu'l-Kıyâs*'ta, burhanî kıyasın bilgisini ise *Kitâbu'l-Burbân*'da ele almıştır. Burhan, telifin maddesi konumundadır. Bundan dolayı der İbn Rüşd, kıyas ve burhanın ele alındığı iki kitap tek bir isimle isimlendirilmiştir, bu isim *Analitikler*'dir.¹³ *Kitâbu'l-Burbân* bize *yakînî*-kesin tasdiği verir. Ancak burada bahsedilen öncüller burhanî bilimlerde olduğu gibi mevcutlardan biri olması bakımından yakîn değildir, insanı tam yakîne ve tam tasavvura ulaştırması bakımından yakîndir. Öyleyse bu kitabın gayesi tam yakîn ile tam tasavvuru ele almaktır.¹⁴ İbn Rüşd, kitabın yararının mantık bilimindeki yararların ilki olduğunu, bu yararın her şeyde doğruya vakıf olmak olduğunu belirtmiştir.¹⁵ Filozof, kitabın sistemdeki mertebesini belirtmiş ve onun *Kitâbu'l-Kıyâs*'tan sonra geldiğini üç nedene bağlayarak ortaya koymuş, bu nedenleri tek tek açıklamıştır. Bu nedenlerden birincisi genel olanın özel olandan daha bilinir olma-

¹² İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ, el-Burbân: İkinci Analitikler*, (Arapça-Türkçe), çev. Ömer Türker, ed. Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006, s. 3.

¹³ İbn Rüşd, "Şerhu Kitâbi'l-Burbân li-Aristâtâlis", thk. Abdurrahman Bedevî, *Şerbu'l-Burbân li-Aristû ve Telhîsu'l-Burbân* içinde, Kuveyt: el-Meclisu'l-Vatani li-s-Sekâfe ve'l-Funûn ve'l-Edeb, 1984, s. 157.

¹⁴ İbn Rüşd, *Şerbu Kitâbi'l-Burbân li-Aristâtâlis*, s. 157-8.

¹⁵ İbn Rüşd, *Şerbu Kitâbi'l-Burbân li-Aristâtâlis*, s. 160.

sıdır. *Ta'lîmin*/öğretimin esas alındığı tertipte daha iyi bilinenin önce getirilmesi gerekir. İkinci neden zati araştırmanın, tekil değil de tümel konusunda bulunması bakımından tümel olanı araştırmakla mümkün olmasıdır. Üçüncü neden ise öğretimde tekrara düşmemektir.¹⁶

İbn Rüşd, *Kitâbu'l-Burbân*'ın mertebesi ile ilgili olarak İbn Sînâ'nın bazı durumlarda *Kitâbu'l-Cedel*'in (*Topika*) *Kitâbu'l-Burbân*'dan önceye yerleştirilmesinin mümkün olacağına ilişkin düşüncelerini eleştirmektedir.¹⁷ İbn Rüşd, *ta'lîm* yöntemi gereği olarak kitabın takdim ya da tehir edilmesinin gerekmediğini ifade etmektedir. Kitapların mertebelerini belirlemedeki temel kriter efdal olan kriter olmalıdır. Efdal olan kriter, ortak cüzden yani mutlak kıyastan ilk olarak kastedilendir, ki bu da *Kitâbu'l-Burbân*'dır. İlk kastedilen dışındakiler ikinci kastedilenlerdir. Yani *Kitâbu'l-Burbân*, kendisinden sonraki kitaplar için de ortak olan mutlak kıyası ele alan *Kitâbu'l-Kıyâs*'tan hemen sonra gelmektedir. *Ta'lîmi* kolaylaştırmak ve benzeri nedenleri önceleyerek kitapların doğal mertebelerini karıştırmak uygun olmayacaktır. Zira der İbn Rüşd, Aristoteles *Kitâbu'l-Kıyâs*'ın açılışında “Kendisi hakkında araştırma yapılacak olan şey burhândır” diyerek kıyası yazmasının asıl amacının burhan araştırmasını yapmak olduğunu belirtmiştir. Bazıları bilinmeyen şeyler araştırılırken öncelikle cedel (diyalektik) yönteminin araştırılmasının yapılmasının, burhanî araştırmaya ise sonra geçilmesinin uygun olduğunu zannetmişlerdir. Onların zannettikleri şey vehimden başka bir şey değildir. İbn Sînâ ilk makul öncüllere meşhur olmanın âriz olabilmeye cihetini göz önünde tutarak cedelin burhan sanatına takdimini iddia etmekle çok açık bir hataya düşmüştür.¹⁸ Ardından İbn Rüşd *Kitâbu'l-Burbân*'ın mantık biliminin diğer bölümlerine nisbetle konumunu şöyle diyerek net bir şekilde ortaya koyar:

Onun [*Kitâbu'l-Burbân*] bu sanatın diğer bölümlerine olan nisbetine gelince *bu*, yöneticinin (الرئيس) yönetilene (المرووس), gayenin gayeden önce gelene olan nisbetidir. Ortak/müşterek bölümün nisbetine gelince ise *bu*, gayeden önce ge-

¹⁶ İbn Rüşd, bu nedenleri ayrıntılı olarak ele almıştır. Bkz. İbn Rüşd, *Şerbu Kitâbi'l-Burbân li-Aristâtâlis*, s. 160-1.

¹⁷ İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ, el-Burbân: İkinci Analitikler*, s. 5-6.

¹⁸ İbn Rüşd, *Şerbu Kitâbi'l-Burbân li-Aristâtâlis*, s. 161-2.

lenin gayeye –ki o bir yöndendir- yönetilenin yönetene olan nisbetidir. Onun diğer beş sanata (الصناعات الخمس) olan nisbetine gelince ise bu, yönetenin gerçek anlamda yönetilene ve hizmet görenin (المخدوم) hizmetçiye (الخادم) olan nisbetidir. Zira onlar bu bölümden hâsıl olan burhânî bilgiye (العلم البرهاني) hizmet etmek için istinbat edilmiştir. Bu ise onun hakkında ya cedelî ya da hatabî iknâ ile iknâ eder veyahut da şiiresel tahayyül ile hayal ettirir.¹⁹

Musa bin Meymun (Maymonides: 1135-1204), mantık bilimine giriş olarak yazdığı *Risâle fi'l-Mantık* adlı eserinde her bir mantık kitabının yerini, *Kitâbu'l-Burbân*'ın, önce mantık bilimi sonrasında da felsefe içerisindeki yerini güzel bir şekilde ortaya koymuştur. Musa bin Meymun, mantık biliminin sekiz kitaptan oluştuğunu belirtip bu kitapları ilk üç kitap ve sonraki beş kitap diye iki bölüme ayırmaktadır. Zira ilk üç kitap sonraki beş kitap için ortaktır. Sonraki beş kitaptan ise felsefe yapmanın yöntemini sadece burhan sanatının anlatıldığı *Kitâbu'l-Burbân* verir:

İşte bu on yüksek cins (الأجناس العالية) kategoriler (المقولات) dediğimiz şeylerdir... O, bu mantık kitaplarının birincisidir ve kendilerine müfred lafızların delalet ettiği müfred makulleri ele alır (وهو يشتمل على المعقولات المفردة) (مدلول عليها بالألفاظ المفردة). Mantık kitaplarının ikincisi mürekkep makulleri ve mürekkep lafızları (المعقولات المركبة و الألفاظ المركبة) ele alandır ve o *Kitâbu'l-İbâre*'dir. Üçüncü kitap *Kitâbu'l-Kıyâs*'tır... Bu üç kitap onlardan sonra gelecek olan geri kalan beş kitap içindir. Beş kitaptan birincisi –ki dördüncü kitaptır- *Kitâbu'l-Burbân*'dır. Beşinci kitap *Kitâbu'l-Cedel*'dir. Altıncı kitap *Kitâbu'l-Hatâbe*'dir. Yedinci kitap *Kitâbu's-Süfestâiyye*'dir. Sekizinci kitap *Kitabu's-Şîr*'dir. Bu beş kitabın gayeleri belirtilmiştir.²⁰

Aristotelesçi sistemdeki kitapların ve bilim dallarının her birini öz bir şekilde ortaya koyan Musa bin Meymun, daha sonra felsefe isminin eşesli bir isim olduğunu, bu bakımdan felsefe isminin felsefe yapma-

¹⁹ İbn Rüşd, *Şerbu Kitâbî'l-Burbân li-Aristâtâlis*, s. 163.

²⁰ Tercümede bazı tasarruflarda bulunduk. Bkz. Musa bin Meymun, "Makâle fi Sınâ'ati'l-Mantık: Mantık Sanatı Hakkında Risâle", (Arapça-Türkçe), Mübahat Türker, "Müsâ bin Meymûn'un Makâla fi Sınâ'ât al-Mantık'ı", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 3, cüz. 1-2, 1960, Arapça s. 100-1, Türkçe s. 76-7. Mübahat Türker'in eserin çevirisinde kullandığı başlık "Müsâ b. 'Aballâh al-İsrâ'îli al-Kurtubî'nin Mantıkla İlgili Olan İsimlerin Açıklaması Hakkındaki Risalesi" şeklindedir. Atıflarımızda eserin Türkçesi için "Mantık Sanatı Hakkında Risâle" başlığını kullanacağız.

nın yöntemini veren burhan sanatına ve bu sanatla nazari ve ameli varlık cinslerine gidilerek bu varlık cinslerinin bilgisinin elde edildiği felsefi bilimlere yani nazari ve ameli bilimlere verildiğini ifade etmektedir:

Felsefe ismi de eşsesli bir isimdir. Burhan sanatını da bu isimle (felsefe ismiyle) isimlendirirler, bilimleri de o isimle isimlendirirler (وهذا اسم الفلسفة) (أيضا اسم مشترك قد يسمون به صناعة البرهان و قد يسمون به العلوم). Onlara göre bu isim iki bilim hakkında söylenir. Bu iki bilimden birine ameli felsefe denir... [Diğeri olan] nazari felsefe üç kısma ayrılır.²¹

Görüldüğü üzere Meşşâî mantık ve felsefe sisteminde *Analütika Hüsterâ* merkezî bir konuma sahiptir. Hem Aristoteles'in kendisinin hem de Aristoteles şarihi filozofların ifadelerinden de anlaşıldığı gibi mantık bilimi *Analütika Hüsterâ* için, *Analütika Hüsterâ* ise felsefe/bilim yapmak için kaleme alınmıştır.

Şimdi felsefe-bilimin yöntemi olan ya da modern ifadelerle söyleyeycek olursak bilgi ve bilim teorisi kitabı olan *Analütika Hüsterâ*'yı farklı açılardan inceleyebiliriz.

2. *Analütika Hüsterâ*'nın Tanıtımı

2.1. *Ta Analütika'nın İkinci Bölümü ya da Sonra Geleni Olarak Analütika Hüsterâ*

Aristoteles *Analitikler* (τὰ ἀναλυτικά: *ta analütika*) ismini hem kıyası hem de burhanı incelediği eserlerin ortak adı olarak kullanmıştır. Filozof, birçok eserinde farklı vesilelerle bu esere *Analitikler* diyerek atıfta bulunmuştur. Örneğin *Metafizik*'te “Doğru üzerine tartışmalarında önermelerin hangi koşullarda doğru kabul edilmeleri gerektiğini belirlediklerini ileri süren bazı filozofların çabalarına gelince, onların bu çabaları yalnızca *Analitikler* hakkında bilgisizliklerinden (δι' ἀπαιδευσίαν τῶν ἀναλυτικῶν: *dia apoideüsan tôn analütikôn*) ileri gelmektedir. Çünkü herhangi bir özel bilimsel incelemeye girişmeden önce bu şeyleri bilmemiz, eğer onları henüz öğrenmek safhasındaysak araştırmaya girişmememiz gerekir”,²² *Peri Hermêneias*'ta “Demek bun-

²¹ Mûsâ bin Meymûn, *Makâle fî Smâ'at'l-Mantık*, s. 108; *Mantık Sanatı Hakkında Risâle*, s. 84-5.

²² Aristoteles, *Metafizik*, IV, 3, 1005 b 2-6, s. 200-1

lar *Analitikler*'de de (ἐν τοῖς Ἀναλυτικοῖς: *en tois Analütikois*, في كتبنا في تحليل بالعكس) söylediğimiz gibi böyle dizilmiştir,²³ *Topika*'da “Yanlış, yanlış şeylerden netice olarak çıkar, doğru ise yanlış şeylerden de çıkabilir. Bu, *Analitikler* (ἐκ τῶν Ἀναλυτικῶν: *ek tōn Analütikōn*: من كتاب (أنالوطيقا) kitabından açıktır”,²⁴ “Başlangıçta olan hakkında soru sorulan şeyden ve zıt olanlardan nasıl musadere yapılacağına gelince bununla ilgili hakikat bakımından *Analitikler*'de (ἐν τοῖς Ἀναλυτικοῖς: *en tois Analütikois*, في أنالوطيقا) konuşuldu. Zan bakımından ise şimdi konuşmamız gerekiyor”,²⁵ *Eudemos'a Etik*'te “Nitekim *Analitikler*'de de açıkladığımız gibi, yanlış öncüllerden doğru sonuç çıkabilir”,²⁶ “Kabulleri başlarda kısaca söz konusu ettik, *Analitikler*'de ise kesince belirledik”,²⁷ *Nikomakhos'a Etik*'te “O halde bilgi-bilim, burhanî bir melekedir ve *Analitikler*'de belirlediğimiz öteki özellikleri taşır”,²⁸ *Peri Sofistikhôn Elegkhôn*'da “talimî ve burhânî hakkında *Analitikler*'de bahsedildi”,²⁹

²³ Aristoteles, *Peri Hermêneias: Yorum Üzerine*, (Yunanca-Türkçe), çev. Saffet Babür, Ankara: İmge Kitabevi, 1996, 10, 19 b 30-2, s. 11. Eserin diğer Türkçe çevirisi için bkz. Aristoteles, *Organon II: Önerme*, çev. Hamdi Rağıp Atademir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 24. Eserin klasik dönem Arapça çevirisi için bkz. Aristoteles, “Kitâbu Bâri Ermînyâs ev Kitâbu'l-İbâre”, Arapçaya çev. İshak bin Huneyn, thk. Ferid Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristü* içinde, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, 1999, c. 1, s. 162.

²⁴ Aristoteles, *Organon V: Topikler*, çev. Hamdi Rağıp Atademir, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 263. Eserin Yunanca aslı ve İngilizce çevirisi için bkz. Aristotle, *Topica (Topikōn)*, thk. ve İngilizceye çev. E. S. Forster, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1960, VIII, 11, 162 a 12, s. 722. Eserin klasik dönem Arapça çevirisi için bkz. Aristoteles, “Kitâbu't-Tübîkâ ev Kitâbu'l-Cedel”, Arapçaya çev. Ebû Osman ed-Dımeşkî-İbrâhîm bin 'Abdillâh, thk. Ferid Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristü* içinde, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, 1999, c. 2, s. 881.

²⁵ Aristoteles, *Topica (Topikōn)*, VIII, 13, 162 b 31-3, s. 728; *Topikler*, s. 266-7; *Kitâbu'l-Cedel*, s. 885.

²⁶ Aristoteles, *Ethika Eüdümia: Eudemos'a Etik*, (Yunanca-Türkçe), çev. Saffet Babür, Ankara: Dost Kitabevi, 1998, A, VI, 1217 a 16-7, s. 28-9.

²⁷ Aristoteles, *Ethika Eüdümia: Eudemos'a Etik*, B, X, 1227 a 9-11, s. 96-7.

²⁸ Aristoteles, “Aristotelous Ethikōn Nikomakheïōn”, (Yunanca-İngilizce), İngilizceye çev. H. Rackham, *The Athenian Constitution-The Eudemian Ethics-on Virtues and Vices* içinde, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 2003, VI, 1139 b 31-3, s. 332. Eserin Türkçesi için bkz. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2007, s. 117.

²⁹ Aristoteles, “Aristotelous Peri Sophistikōn Elenkhōn”, (Yunanca-İngilizce), İngilizceye çev. E. S. Forster, *On Sophistical Refutations On Coming-To Be and Passing Away* içinde, Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1992, II, 165 b 9-12, s. 16. Eserin klasik dönem Arapça çevirisi için bkz. Aristoteles, “Kitâbu Süfistikâ ev Kitâbu'l-Mugâlata”, thk. Ferid Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristü* içinde, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, Beyrut 1999, c. 2, s. 918.

Tekhnês Rêtorikês'te “*Analitikler*’den (ἐκ τῶν ἀναλυτικῶν: *ek tòn Analütikôn*: كتاب أنلوطيفى (في كتاب أنلوطيفى) biliyorum bunu...”³⁰ “Bunu *Analitikler*’de çok açık biçimde görmüşük”³¹ “*Analitikler*’de göstermişik”³² “*Analitikler*’de de görebiliriz”³³ diyerek *Analitikler*’e referansta bulunmuştur.

Aristoteles’in gösterdiğimiz bu atıfları bazen *Birinci Analitikler*’e bazen ise *İkinci Analitikler*’e göndermedir. Fârâbî *Kitâbu’l-Elfâzîl-Mustâ’mele fî’l-Mantık*’ta çok açık bir şekilde Aristoteles’in *Kitâbu’l-Kryâs* (*Birinci Analitikler*) ve *Kitâbu’l-Burbân*’a (*İkinci Analitikler*) aynı adı verdiğini ve bunların toplamını “üçüncü kitap”, bundan dolayı da *Kitâbu Sûfistikâ*’yı “beşinci kitap”, *Kitâbu Tûbikâ*’yı ise “dördüncü kitap” şeklinde isimlendirdiğini söylemektedir. Kitapların bu şekilde sıralanmasının ve isimlendirilmesinin nedeni *Kitâbu’l-Kryâs* ve *Kitâbu’l-Burbân*’ın yani her iki *Analitik*’in tek bir kitapta birleştirilmesidir. Mantık bilimi, *Analitikler*’in tek kitap alınması durumunda yedi kitaptan, *Birinci* ve *İkinci Analitikler* yani *Kitâbu’l-Kryâs* ve *Kitâbu’l-Burbân* şeklinde iki ayrı kitap olarak alınması durumunda ise sekiz kitaptan oluşmuş olacaktır. (أرسطاطاليس كثيرا ما يعد كتاب القياس و كتاب البرهان جميعا كتابا واحدا. و يسمى مجموعها الكتاب الثالث. و لذلك كثيرا ما يسمى كتاب السوفسطيقا الكتاب الخامس و كتاب طويقا الكتاب الرابع، و ذلك لاشترك كتاب القياس و كتاب البرهان في اسم واحد. فمتى جعل أجزاء المنطق بحسب أسامى الكتب التي تشتمل على أجزاءها جعل أجزاء المنطق سبعة. فأما متى قسمت بحسب ما يشتمل عليه غرض غرض على ما قسمناه نحن فإنها لا (محالة ثمانية).³⁴ Fârâbî’nin bu ifadeleri onun Aristoteles sistemini ve bakış

³⁰ Aristoteles, “*Tekhnês Rhetorikês*”, ed. Immanuelis Bekkeri, *Aristotelis Opera* içinde, Berolini: E Typographeo Academico, 1837, c. 11, I, 2, s. 7. Eserin çevirisi için bkz. Aristoteles, *Retorik*, İngilizceden çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, I, 2, 1356 b 9-10, s. 39. Eserin klasik dönem Arapça çevirisi için bkz. Aristoteles, *el-Hatâbe*, thk. Abdurrahman Bedevî, Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1979, s. 11.

³¹ Aristoteles, *Tekhnês Rhetorikês*, I, 2, s. 9; *Retorik*, I, 2, 1357 a 30, s. 41; *el-Hatâbe*, s. 13.

³² Aristoteles, *Tekhnês Rhetorikês*, II, 25, s. 125; *Retorik*, II, 25, 1403 a 4-5, s. 160; *el-Hatâbe*, s. 178.

³³ Aristoteles, *Tekhnês Rhetorikês*, II, 25, s. 125; *Retorik*, II, 25, 1403 a 12, s. 161; *el-Hatâbe*, s. 179.

³⁴ Fârâbî, *Kitâbu’l-Elfâzîl-Mustâ’mele fî’l-Mantık*, s. 106; *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 169. Fârâbî, *İhsâu’l-’Ulûm*’da bu tartışmaya girmeksizin mantık biliminin sekiz kısımdan oluştuğunu belirtmiştir. Bkz. Fârâbî, *İhsâu’l-’Ulûm*, s. 21. Aristoteles’in mantık kitaplarının sekiz kitaptan oluştuğuna dair diğer örnek anlatılar için bkz. Sâ’id el-Endelûsî, *Tabakâtu’l-Umem*, thk. Hayat bu Alvan, Beyrut: Dâru’t-Tal’âti li’t-Tibâ’ati ve’n-Neşr, 1985, s. 80; İbn Fâtik, *Muhtârû’l-Hikem ve Mebâsinu’l-Kelim*, thk. Abdurrahman Bedevî, Beyrut: el-Müessesetu’l-’Arabiyyetu li’l-Dirâsât ve’n-Neşr, 1980, s. 184.

açısını ne kadar mükemmel ve sahih bir şekilde anlayıp çözdüğünü göstermektedir. Diğer bir Meşşâî İslam filozofu İbn Rüşd de Aristoteles'in bu iki kitabı tek bir isimle isimlendirdiğini ve bu ismin *Analütika* (أنولوطيقى) olduğunu dile getirmiştir (و لذلك سمى الكتاب باسم واحد). Zira İbn Rüşd'e göre de burhan iki şeyden oluşmaktadır. Birincisi burhanın öncülleri ve öncüller madde konumundadır. İkincisi ise burhanın telifidir ve telif suret konumundadır. *Kitâbu'l-Burbân*'da Aristoteles burhanî kıyasın bilgisini ele almıştır. Burhanî kıyas da burhanın kendisinden telif edildiği maddeleriyle ilgilidir.³⁵ David Ross (1877-1971) Aristoteles'in *Analitikler*'i birbirinden ayırmadığını, kitabın yani *Analitikler*'in "önce gelen" ve "sonra gelen" şeklinde ikiye ayrılmasına dair en erken izlerin daha sonraki dönemlerde, Alexander'ın metinlerinde karşılaşılmakta olduğunu, Diogenes Laertios'un (M. S. 3. yüzyılın başları) da Aristoteles'in kitaplarını sayarken *Analitikler*'i iki ayrı kitap olarak sıraladığını ifade etmektedir. Belki de diyor Ross, bu, Hermippus'un (M.Ö. 3. yy.) otoritesine dayanıyordu.³⁶ Ross'un da dediği gibi Alexander *Birinci Analitikler*'e yazdığı şerhinde, Aristoteles'in *Analitikler* ismini *Birinci* ve *İkinci Analitikler*'in her ikisi için kullandığını, bu iki kitabı Aristoteles'in kendisinin ayırmış olduğunu düşündüğünü göstermektedir.³⁷ Kıyas öğretisi en başta ve asıl anlamda burhanın formudur, daha sonra ve ikincil anlamda cedelin, safsatanın ve diğerlerinin formudur.³⁸ Aristoteles'in perspektifinden bakıldığında kıyasın yazılmasındaki esas amaç, bilimsel kanıtlamanın yani burhanın/*apodeiksisin* formunu vaz etmektir. Kıyas, pek tabî ki sonraki sanatların da formudur. Ancak *Analitikler*'in birbirinden ayrıştırılıp karşılaştırılması mantık biliminin nihaî gayesi ve temel bölümü olan burhanın kıyastan ayrıştırılmasına, bir adım daha ileri gidildiğinde de sonraki

³⁵ İbn Rüşd, *Şerhu Kitâbî'l-Burbân li-Aristâtâlis*, s. 157.

³⁶ David Ross, "Introduction", Aristoteles, *Aristotelous Analütika: Aristotle's Prior and Posterior Analytics* içinde, tahkik-giriş-şerh: W. David Ross, Oxford: Clarendon Press, 1957, s. 1.

³⁷ Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Prior Analytics 1.1-7*, s. 48-50.

³⁸ Burada *Organon*'un altı kitaptan mı yoksa sekiz kitaptan mı oluştuğu, kıyas sınıflarının üç mü yoksa beş mi olduğu yani *Poetika* ve Retorika'nın mantığa dahil olup olmaması ise ilgili tartışmaya girmiyoruz. İlgili tartışma hakkında Yunan ve Arap/İslam felsefe geleneği üzerinden ve anametinlere referansla yapılmış bir çalışma için bkz. Deborah Black, *Logic and Aristotle's Rhetoric and Poetics in Medieval Arabic Philosophy*, Leiden: E. J. Brill, 1990, s. 1-4, 17-9, 31-102.

dönemlerde karşımıza çıktığı gibi burhan öğretisinin tamamen ya da kısmen iptal edilmesine farkında olunmadan yardımcı olmuştur denilebilir. Öyleyse sahibu'l-mantık Aristoteles'in kitapları bu şekilde tasarladığını ve mantık bilimine atıf yaparken bu bilimin adı olarak *Analitikler*'i zikrettiğini, mantıktan asıl gayenin burhanı ve burhan üzerinden bilgi ve bilimin yöntemini ortaya koymak olduğunu aklımızda tutmamız açısından *Kitâbu'l-Kıyâs*'ı ve *Kitâbu'l-Burbân*'ı *Analitikler Kitabı*'nın iki bölümü olarak da görmenin yararlı olduğu ifade edilebilir. Bu, hem mantık biliminin ilk vazedicisi olan ilk muallim Aristoteles hem de bu bilimi Arapçada ilk olarak vazededen kişi olan ikinci muallim Fârâbî'nin yaklaşımına uygun bir yorum olacaktır. Yine İbn Rüşd'ün değerlendirmeleri de bu şekildedir. Şimdi *Analütika*'nın sonra gelen kitabı olan *Analütika Hüstera*'nın adlandırılışını inceleyelim.

2.2. *Analütika Hüstera*'nın Adı

Önce *Analütika* sonra ise *Analütika Hüstera* adını inceleyelim. *Analütika* kelimesi Yunancada farklı hallerde “yukarı”, “-e doğru”, “boyunca” gibi anlamlara gelen “ana (ἀνα)” edatı³⁹ ile “çözmek” anlamına gelen “lüô (λύω)” fiilinin⁴⁰ birleşiminden oluşan ve yine “bırakmak”, “çözmek” gibi anlamlara gelen “analüô (ἀναλύω)” fiilinden⁴¹ türetilmiştir. Bu fiilin sonuna cins bakımından nötr olması durumunda getirilen “tikon (τικόν)” son eki ile ise “analütikon (ἀναλυτικόν)” şeklinde ve “çözümse/tahlili” anlamına gelen bir sıfat elde edilmiştir. *Analütika* (ἀναλυτικῆ) ise cins bakımından nötr olan *analütikon* kelimesinin çoğuludur. Öyleyse *analütika* kelimesi “çözümse olanlar”, “çözümlemeler” gibi bir kelime anlamı taşımaktadır. Türkçede “analitik”, “analitik olarak” gibi şekillerde bu kelimeleri kullanılmaktadır. *Analütika* kelimesi *Analütika Hüstera*'nın kendi içerisinde de kelime anlamı kastedilerek kullanılmıştır. Dolayısıyla kelimenin tam Türkçe karşılığı “çözümlemeler”dir. Türkçede kelimenin Yunanca aslı korunarak “analitikler” ya da Arapça karşılığı Türkçeleştirilerek “tahliller” şeklinde ifade edilmesi de mümkündür.

³⁹ Henry George Liddell and Robert Scott, *A Lexicon Abridged from Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*, Oxford: Oxford University Press, tarihsiz, s. 46.

⁴⁰ Liddell and Scott, *Greek-English Lexicon*, s. 420.

⁴¹ Liddell and Scott, *Greek-English Lexicon*, s. 51.

Kelimenin Arapçada bazen *anâlütikâ* ya da *anûlütikâ* şeklinde Yunanca aslı korunarak bazen Arapçadaki karşılıkları ifade edilerek bazen de her ikisinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Fârâbî'de *anûlütikâ* (أنولوطيقا),⁴² İbn Rüşd'de *anûlütikâ* (أنولوطيقى)⁴³ ve bunların Arapça karşılıkları olan *et-tablîl bil-'aks* ifadeleriyle karşılaşmaktayız. Kelimenin Aristoteles tarafından günlük dildeki anlamı kastedilerek de kullanıldığını ve buna klasik dönemde Arapçada tam bir karşılık bulunduğunu görüyoruz. Mesela *Analütika Hüsterâ* birinci makale yirmi ikinci fasılda kelime iki defa zarf halinde *analütikôs* (ἀναλυτικῶς) şeklinde kullanılmış ve Arapçaya “çözümlemeli olarak” anlamında ilkinde *'alâ cibet't-tablîli bil-'aks* (على جهة التحليل بالعكس),⁴⁴ ikincisinde ise *'alâ tarîki't-tablîli bil-'aks* (على طريق التحليل بالعكس) şeklinde⁴⁵ çevrilmiştir. Fârâbî *Birinci Analitikler* kitabından bahsettikten sonra *Analütika*'nın anlamının Arapçada *et-tablîl bil-'aks* olduğunu söylemekte ve kitabın adını *Kitâbu't-Tablîlâti bil-'Aks* şeklinde ifade etmektedir.⁴⁶ İbn Rüşd de *Şerhu Kitâb'il-Burbân li-Aristâtâlis* adlı eserinde *analütikanın* kelime anlamının *et-tablîl bil-'aks* (التحليل بالعكس) olduğunu ve *et-tablîl bil-'aks*in ise terkinin aksi olan tahlil anlamına geldiğini belirtmiştir (و قد قيل في شرح كتاب القياس ما معنى أنالوطيقى و (أنه التحليل بالعكس. و قيل هناك ما هو التحليل بالعكس. أي التحليل الذي هو عكس التركيب

Analütika'ya Arapça karşılık olarak İbn Nedim (930-995) *el-Fibrîst*'inde *tablîl bil'laks*,⁴⁸ Harezmi *Miftâhu'l'Ulûm*'unda *el-'aks*⁴⁹ ifadelerini tercih

⁴² Fârâbî, *el-Elfâzu'l-Musta'mele fî'l-Mantık*, s. 105.

⁴³ İbn Rüşd, *Şerhu Kitâb'il-Burbân li-Aristâtâlis*, s. 157. Aynı tarz Yunanca kullanıma örnek için bkz. İbnu'l-Kıftî, *İbbâr'u'l-Ulemâi bi-Abbâr'il-Hukemâi*, thk. Abdulmecid Diyab, Kuveyt, Mektebetu İbn Kuteybe, t.y., c. 1, s. 47; İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, thk. Nizâr Rızâ, Beyrut: Menşûrâtu Dâri Mektebeti'l-Hayât, tarihsiz, s. 104.

⁴⁴ Aristoteles, *Analütikôn Hüsterôn*, I, 22, 84 a 8, s. 126. *İkinci Çözümlemeler*, s. 39; *Kitâbu'l-Burbân*, s. 513.

⁴⁵ Aristoteles, *Analütikôn Hüsterôn*, I, 22, 84 b 3, s. 130; *İkinci Çözümlemeler*, s. 40; *Kitâbu'l-Burbân*, s. 515.

⁴⁶ Fârâbî, *Kitâbu'l-Elfâzi'l-Musta'mele fî'l-Mantık*, s. 105; *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 168. Burada metinde geçen *kitâbu't-tablîlâti bil-'aks* ifadesinin çevirisindeki ifade gözden kaçırılarak yanlışlıkla “önceki kitabın- aksine Çözümlemeler Kitabıdır” diye çevrilmiştir. Burada geçen *et-tablîlâti bil-'aks* ifadesi Yunancadaki *analütikâ* kelimesinin Arapça karşılığıdır. Yani Yunancadaki *analütika* kelimesi “tersine çözümleme” anlamında Arapçada *et-tablîl bil-'aks* diye ifade edilmiştir.

⁴⁷ İbn Rüşd, *Şerhu Kitâb'il-Burbân li-Aristâtâlis*, s. 157.

⁴⁸ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, thk. belirtilmemiş, Kahire: Matba'atu'l-İstikâme, tarihsiz, s. 359.

etmişlerdir.

Kitaba ad olarak Türkçede “çözümleme”, Arapçada *et-tablîl bi'l-'aks* anlamına gelen *analütika* kelimesinin seçilme nedeni üzerinde duranlardan biri şârih John Philoponus'tur. Philoponus, mantık biliminin gayesi olarak gördüğü⁵⁰ *Analütika Hüsterâ'nın* çözümleme yani *analütika* (Αναλυτικά) şeklinde adlandırılmasının nedenini kıyas yöntemiyle olan ilişkiyi vurgulayarak ortaya koymaktadır.⁵¹ Burhana analiz yani çözümleme/tahlil dendiğini söyleyen Philoponus (Ἐπεὶ δὲ ἡ ἀπόδειξις ἀνάλοσις λέγεται...), kıyasın şekillere çözümlenip analiz edildiğini, yine kıyası öncüllere ve öncülleri de terimlere doğru çözümlenip analiz ettiğimizi ve böylelikle ki orta terimi bulduğumuzu ve kıyasın hangi şeklinin söz konusu olduğunu keşfedebildiğimizi ifade etmektedir (ἀναλύομεν γὰρ τὸν συλλογισμὸν εἰς τὰς προτάσεις καὶ ταύτας εἰς τοὺς ὅρους, καὶ λαμβάνομεν τὸν μέσον καὶ ἐντεῦθεν εὐρίσκομεν ἐν ποιῶ σήματι συλλελόγισται).⁵² Bu şekilde analiz/çözümleme yoluyla ki biz bize göre değil de doğaya göre daha önce olan nedenleri keşfedebiliriz. Yine analiz tekilerden tümellere doğru bir çıkıştır.⁵³ Dolayısıyla kitabın *analütika* şeklinde isimlendirilmesi anlamlıdır.

Analitikler'in önce geleni *Analütika Protera* (*Kitâbu'l-Kıyâs*) ve sonra geleni ise *Analütika Hüsterâ*'dır (*Kitâbu'l-Burbân*). *Analütika Hüsterâ'nın* adındaki *büsterâ*, “sonra gelmek” anlamına gelen “*büsterêô* (ὕστερέω)” fiilinden türetilmiş bir sıfattır. Kitabın adı *genitivus* halinde *Analütikôn Hüsterôn* diye de kullanılmaktadır. Dolayısıyla *Analütika Hüsterâ*, “sonra gelen çözümlemeler”, “ardıl çözümlemeler” gibi bir Türkçe ifadeye karşılık gelmektedir diyebiliriz. Kitabın Türkçede bu

⁴⁹ Havârizmî, *Mefâtibu'l-'Ulûm*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1989, s. 171.

⁵⁰ Ioannis Philoponi, *Ioannis Philoponi in Aristotelis Analytica Posteriora Commentaria: Iōannou Aleksandreôs Skbolikou Apospmeiōseis ek Tōn Sūnoüsîōn Ammōniou Tou Ermeiou Meta Timōn İdiōn Epistaseōn Eis To Prōton Tōn Hüsterōn Analütikōn Aristotelous*, s. 1; *On Aristotle Posterior Analytics 1.1-8*, s. 15.

⁵¹ John Philoponus (?), *On Aristotle Posterior Analytics 2*, İngilizce çev. Owen Goldin, ed. Richard Sorabji, London: Duckworth, 2009, Ancient Commentators on Aristotle, 334.20-25, s. 15. Eserin Yunanca aslı için bkz. Ioannis Philoponi, “Aristotelous Analütikōn Hüsterōn Deuteron”, ed. Maximilianus Wallies, *In Aristotelis Analytica Posteriora Commentaria Cum Anonymo in Librum II* içinde, Berolini: Typis et Impensis Georgii Reimeri, 1909, Commentaria in Aristotelem Graeca, c. 13, s. 334.

⁵² Ioannis Philoponi, *Aristotelous Analütikōn Hüsterōn Deuteron*, s. 335.

⁵³ John Philoponus (?), *On Aristotle Posterior Analytics 2*, s. 16.

şekilde bizim görebildiğimiz tek karşılığı Jonathan Barnes'in *Aristotle*⁵⁴ adlı kitabının Türkçe çevirisinde kullanılmıştır.⁵⁵ Bahar Öcal Düzgören imzasını taşıyan çeviride kitabın İngilizcede bilinen adı olan *Posterior Analytics*'in "Ardıl Çözümleme" şeklinde Türkçeleştirildiğini görüyoruz. *Analütika Hüsterâ*'nın Türkçeye yapılmış olan iki çevirisinde "sonra gelen" değil de yine anlamca uygun olan "ikinci" ifadeleri tercih edilmiştir. Hamdi Ragıp Atademir *İkinci Analitikler*,⁵⁶ Ali Houshiary ise *İkinci Çözümlemeler* şeklinde bir karşılık tercih etmiştir.⁵⁷ "Sonra gelen" ya da "ardıl" yerine klasik dönemde de tercih edildiği üzere "ikinci" lafzı kullanılabilir. *Analütika*, Arapçada filozoflarımızca da kullanıldığı gibi Yunanca aslı korunup, Türkçede de kullanılmaktadır. Dolayısıyla kitabın tam Türkçe adı *Ardıl-Sonra Gelen Çözümleme* şeklinde ifade edilebileceği gibi, *İkinci Çözümlemeler*, *İkinci Analitikler* şeklinde de ifade edilebilir.

Analütika Hüsterâ için Arapçada da aynı anlamı ifade amacıyla farklı kullanımların tercih edildiğini görüyoruz. *Analütika Hüsterâ*'nın Arapçadaki meşhur adı, *Kitâbu'l-Burbân*'dır. Bilindiği üzere *burhân* kelimesi *Analütika Hüsterâ*'nın birinci makalesinde ele alınan "zorunlu öncüllerden oluşan kıyas" şeklinde Aristotelesçe tanımlanan *apodeiksis* teriminin Arapça karşılığıdır. Yani kitabın Arapçadaki meşhur adı, kitapta ele alınan kıyas türü olan *apodeiksis*ten hareketle konulmuştur. İbn Sînâ'nın da değindiği gibi biz biliyoruz ki *Analütika Hüsterâ*'da sadece burhan ele alınmaz. Kitap, başta burhanı ve sonra burhan üzerinden dört tür bilgiyi ve bunlar üzerinden de burhanî bilimleri ve burhanî bilgi ve bilimlerin öğretimini konu edinmektedir. Genel bölümlemeyi esas alarak söyleyecek olursak kitabın birinci makalesi bir yüklem bir konuda olduğunun ya da olmadığıнын nedenini veren burhanî kıyası ve burhanî kıyaslarla bilimlerin kurulmasını, ikinci makalesi ise bir şeyin ne olduğunu ortaya koyan nelik bilgisini ele almaktadır. Arapçada olduğu gibi biz kitabın adını, içerdiği konuları temel alarak koyacak olursak tercih etmemiz gereken başlık İbn Sînâ'nın da

⁵⁴ Jonathan Barnes, *Aristotle*, Oxford: Oxford University Press, 1986, s. 27.

⁵⁵ Örnek olarak bkz. Jonathan Barnes, *Aristoteles*, çev. Bahar Öcal Düzgören, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2002, s. 47.

⁵⁶ Bkz. Aristoteles, *Organon IV: İkinci Analitikler*.

⁵⁷ Bkz. Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*.

belirttiği üzere *Burbân ve Tanım Kitabı*,⁵⁸ Yunanca karşılıklarını da düşünerek ifade edersek “*Apodeiksis ve Horismos Kitabı*” şeklinde olacaktır. Kısacası kitabın Arapçadaki meşhur ismi, onun içeriğinden hareketle konulmuş adı olan *Kitâbu'l-Burbân ve'l-Hadd*'in kısaltılmış hali ve lafzen sadece ilk makalenin temelini esas alan *Kitâbu'l-Burbân* şeklindedir.

Kitaptaki bütün incelemelerin dayandığı temel, burhandır, yani *apodeiksis* (ἀποδεικτική). Arapçaya *burbân* (برهان) diye çevrilen *apodeiksis* kelimesi *deiknûmi* fiilinden türetilmiş bir isimdir. *Deiknûmi* “açığa çıkarmak”, “göstermek” gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁹ Bu fiilin başına Türkçede ayrılma hali bildiren “-den”, “-dan” eklerinin ifade ettiği anlamlara karşılık gelen *apo* eki getirilerek *apodeiknûmi* (ἀποδεικνύμι) fiili elde edilmektedir. “Aydınlığa çıkarmak”, “göstermek”, “kanıtlamak” gibi anlamlara gelen⁶⁰ bu fiil, yapısı itibarıyla söyleyecek olursak “-den göstermek”, “bir şeyden hareketle göstermek”, “bir şeye dayanarak göstermek” gibi anlamlara gelmektedir. İşte Arapçada *burbân* ile karşılanan *apodeiksis* kelimesi *apodeiknûmi* fiilinden türetilmiş bir isimdir ve bir şeye dayanarak gösterme ve kanıtlama anlamına gelmektedir.⁶¹ Bu kelimeler bugün modern Yunancada da kullanılmaktadır. Kelimelerin yazılışları aynı kalmakla birlikte telaffuzu biraz değişmiştir. *Dikbnô* (δείχνω) “göstermek”,⁶² *apodiknûô* (ἀποδεικνύω) “ortaya çıkarmak”, “kanıtlamak”,⁶³ *apodiksi* (ἀποδεικτική) ise “kanıt”, “delil”, “ispat” anlamına gelmektedir.⁶⁴ *Apodeiksis*in klasik dönemde Arapça karşılığı olarak kullanılan meşhur *burbân* kelimesine gelince ise İbn Manzûr (1233-1312) *Lisânu'l-'Arab*'da kelimenin hüccet beyan etmek, kanıt getirmek (بيان الحجة) anlamına geldiğini söyler. Birisi burhan getirdiğinde *berhane* (برهان) denirse bu doğru olmaz. Doğrusu *ebrahedir* (أبره). *Burbân* kelimesinin sonundaki “nun” harfi, kelimenin *fulân* (فعلان) veznine sokulmasının ardından bu “nun”, kelimenin aslı harflerinden biri

⁵⁸ İbn Sinâ, *Kitâbu'ş-Şifâ, el-Burbân: İkinci Analitikler*, s. 3.

⁵⁹ Liddell and Scott, *Greek-English Lexicon*, s. 152.

⁶⁰ Liddell and Scott, *Greek-English Lexicon*, s. 84.

⁶¹ Liddell and Scott, *Greek-English Lexicon*, s. 84.

⁶² İbrahim Kelağa Ahmet, *Elleniko Leksiko*, Ankara: Engin Yayınevi, 2014, s. 191.

⁶³ Ahmet, *Elleniko Leksiko*, s. 111.

⁶⁴ Ahmet, *Elleniko Leksiko*, s. 111.

haline gelerek rubâî mücerred gibi kullanılmıştır.⁶⁵ Kelime Türkçede “tanıtılma” şeklinde ifade edilmektedir.⁶⁶ Kelime, Kur’ân-ı Kerim’de Bakara Sûresi III. ayette de geçmektedir. Burada Allah-u Te’âlâ “Eğer doğrusanız burhanınızı getirin (قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ)” buyurmaktadır. Burhân kelimesi Buhârî’de Kitâbu’l-Fiten bahsinde bir hadiste⁶⁷ ve Müslim’de ise biri Kitâbu’t-Tahâre’de⁶⁸ ve diğeri Kitâbu’l-Îmâre’de⁶⁹ olmak üzere iki yerde geçmektedir. Burhan kelimesi bu hadislerde de hüccet ve delil anlamında kullanılmaktadır.

Kitap için Arapçada tercih edilen diğer isimler şunlardır: *Abûdiktîyâ* (أبوديكتيا),⁷⁰ *Abûdiktîkâ* (أبوديكتيكا),⁷¹ *fi Afûdiktîkâ* (في أفودقطيكا),⁷² *Kitâbu Afûdiktîkâ* (أفودقطيكا),⁷³ *Anûlûtûkyâ es-Sânî* (أنولوطيكا الثانية),⁷⁴ *Anâlûtîkâ es-Sânî* (أنالوطيكا الثانية),⁷⁵ *Anûlûtîkâ es-Sâniye* (أنولوطيكا الثانية),⁷⁶ *Anûlûtîkâ es-Sâniye ve’l-Abîra* (أنولوطيكا الثانية و الأبيرة),⁷⁷ *el-Burbân* (البرهان),⁷⁸ *Kitâbu’l-Burbân*,⁷⁹ *et-Tablîlâtû’s-Sâniye*,⁸⁰ *Anûlûtîkâ el-Evâbîra*.⁸¹

2.3. Analütika Hüsterâ’nın Yapısı, Tasarımı ve İçdüzeni

Aristoteles *İkinci Analitikler*’i iki ana bölüm olarak tasarlamıştır. Kitabın ilk anabölümü otuz dört altbölümden, ikinci anabölümü ise on dokuz altbölümden oluşmaktadır. Anlaşılacağı üzere toplam altböl-

⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, Kâhire: Dâru’l-Me’ârif, t.y., s. 271. Kelimenin anlamları için bkz. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara: Elis Yayınları, 2004, s. 207.

⁶⁶ Örnek olarak bkz. Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, I, 2, s. 10.

⁶⁷ Buhârî, Fiten, 92.

⁶⁸ Müslim, Tahâre, 1.

⁶⁹ Müslim, İmâre, 42.

⁷⁰ İbnu’l-Kiftî, *İbbâru’l-Ulemâi bi-Abbâri’l-Hukemâi*, s. 47.

⁷¹ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 362.

⁷² Havarizmî, *Mefâtîbu’l-‘Ulûm*, s. 174.

⁷³ İbn Ebî Useybia, *‘Uyûnu’l-Enbâi fî Tabakâti’l-Etibbâi*, s. 104.

⁷⁴ İbnu’l-Kiftî, *İbbâru’l-Ulemâi bi-Abbâri’l-Hukemâi*, s. 47, 49.

⁷⁵ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 362.

⁷⁶ İbn Rüşd, *Şerbu Kitâbi’l-Burbân li-Aristâtâlis*, s. 157; Fârâbî, *İhsâu’l-‘Ulûm*, s. 30.

⁷⁷ Fârâbî, *el-Elfâzu’l-Musta’mele fî’l-Mantık*, s. 105.

⁷⁸ İbnu’l-Kiftî, *İbbâru’l-Ulemâi bi-Abbâri’l-Hukemâi*, s. 47, 49; İbn Ebî Useybia, *‘Uyûnu’l-Enbâi fî Tabakâti’l-Etibbâi*, s. 104.

⁷⁹ İbn Rüşd, *Şerbu Kitâbi’l-Burbân li-Aristâtâlis*, s. 157; Fârâbî, *Risale fî’l-Akl*, thk. Maurice Bouyges, Beyrut: Dâru’l-Maşrîk, 1986, s. 8; *el-Elfâzu’l-Musta’mele fî’l-Mantık*, s. 106; *İhsâu’l-‘Ulûm*, s. 30.

⁸⁰ Abdurrahman Bedevî, “Tasdîrun ‘Amm”, İbn Rüşd, *Şerbu’l-Burbân li-Aristû ve Telbîsu’l-Burbân* içinde, s. 22-3.

⁸¹ Bu isimlendirme metnin klasik dönem Arapça çevirisinin hemen başında kullanılmıştır. Bkz. Aristoteles, *Kitâbu’l-Burbân*, s. 424.

lüm sayısı elli üçtür. Kitabın bölümlenmesine ilişkin olarak anabölüm ve altbölüm şeklinde bir adlandırma kullandık. Eserin Yunanca aslının neşrinde kitabın anabölümlemesi Yunan harfleriyle yapılmış ve ilk anabölüm A (Alfa), ikinci anabölüm ise B (Beta) harfiyle isimlendirilmiştir. Yunanca metinde Alfa ve Beta adlı anabölümlerin altbölümleri ise Roma rakamlarıyla (I, II, III...) gösterilmiştir. Eserin klasik dönem Arapça çevirisinin neşirlerinde anabölümler makale diye adlandırılmıştır. Buna göre kitap birinci (المقالة الأولى) ve ikinci makale (المقالة الثانية) şeklinde iki makaleden oluşmaktadır.⁸² Altbölümler ise Arapça rakamlarla (١, ٢, ٣...) gösterilmektedir. Kitabın anabölüm ve altbölümlerinin Yunanca neşirde ve bazı İngilizce çevirilerinde başlıksız olduğunu görüyoruz. Ancak Arapça çevirilerin neşirlerinde hem anabölümler hem de altbölümler tek tek başlıklandırılmıştır.⁸³ Anonim bir çeviriyi kullanan İbn Rüşd'ün⁸⁴ kitaba yazdığı her iki şerhinde, *Telbîsu'l-Burbân*'ında da *Şerbu'l-Burbân*'ında da, Arapça çevirinin neşirlerinde gördüğümüz başlıklarla paralellik arzeden başlıklarla karşılaşmaktayız. Kitabın İngilizce çevirisinde anabölümler kitap diye adlandırılmıştır. Buna göre kitap birinci (Book I) ve ikinci kitap (Book II) şeklinde iki kitaptan oluşmaktadır. Altbölümler ise Roma rakamlarıyla gösterilmektedir. Kitabın Hamdi Ragıp Atademir tarafından Türkçeye yapılan çevirisinde de anabölüm ve altbölümlerin başlıklandırıldıklarını görmekteyiz.⁸⁵ Ali Houshiary'nin çevirisinde kitabın anabölümleri birinci ve ikinci kitap diye ifade edilmiş, altbölümler ise Roma rakamlarıyla gösterilmiş, başlık kullanılmamıştır.

İbn Rüşd kitabın iç planına çok kısaca değinmiş, kitabın iki makaleden oluştuğunu, her bir makalenin cüzlerden oluştuğunu ifade etmiş, şerhinin başına kitabın her bir cüzünün tanıtımını koymaya ihtiyaç duymamış ancak bunu yapmak isteyeninin de her makalenin

⁸² İbn Rüşd'ün kitabın kısımlarına dair benzer ifadeleri için bkz. İbn Rüşd, *Şerbu Kitâbi'l-Burbân li-Aristâtâlis*, s. 159.

⁸³ Fasillara konulan bu başlıklar Aristoteles'e ait değildir, muhakkik ve mütercimlerin tasarrufudur.

⁸⁴ İbn Rüşd'ün *Analitikôn Hüsterôn*'a yazdığı şerhlerde kullandığı Arapça anonim tercümenin yanında Mettâ'nın tercümesinden haberdar olduğuna dair malumat için bkz. Bedevî, "Tasdîrun 'Âmm", *Şerbu'l-Burbân li-Aristû ve Telbîsu'l-Burbân* içinde, s. 26-36.

⁸⁵ Bkz. Aristoteles, *İkinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir.

başında bu yerleri çıkarıp sayabileceğini söylemiştir.⁸⁶ İbn Rüşd'ün bahsettiği bu iç plan incelemesinin farklı araştırmacılarca denendiği görülmektedir. *Analütika Hüster'a*'nın E. S. Bouchier tarafından yapılmış ve 1901 tarihinde basılmış olan çevirisinin içindekiler bölümünde kitabın her bir faslının başlıklandırıldığı, bazı başlıkların ise uzun cümlelerle açıklandığını görmekteyiz.⁸⁷ Mütercim, içindekiler kısmına koyduğu başlıklarla yetinmemiş metnin içerisinde her bir faslın başına içindekiler kısmındakinden farklı ifadeler eklemiş, bazen de kısa özetler yapmıştır. *Analütika Hüster'a*'nın yeni bir tahkikini ve tahkikle birlikte aynı zamanda da fasıl fasıl şerhini yapan David Ross'un da şerhinin sonunda kitabın makale ve fasıllarına başlıklar koyduğunu görmekteyiz. Ross, birinci makaledeki otuz dört faslı beş anabashlıkla, ikinci makaledeki on dokuz faslı ise üç anabashlıkla bölümlendirmiş ve her fasılda anlatılanları kısaca ifade etmiştir.⁸⁸

Analütika Hüster'a üzerine küçük bir şerh denemesi olarak Athanasius Weisheipl tarafından 1958'de *Aristotelian Methodology: A Commentary on the Posterior Analytics of Aristotle* adı ile hazırlanan doktora tezinde metnin bir şeması çıkarılmaya çalışılmıştır.⁸⁹ Bu yönde çalışma yapan bir diğer araştırmacı da Jonathan Barnes'tir (d. 1942). Barnes, *Analütika Hüster'a*'nın İngilizceye yeni bir çevirisini yapmış, çevirinin sonuna metnin dört sayfalık bir özetini (*synopsis*) eklemiştir. Barnes hazırladığı *synopsiste* fasılları başlıklandırmak yerine fasıl ayrımlarını arka plana iterek kitaptaki anlatım sıradüzenini kendisine göre çıkarmayı uygun görmüştür. *Synopsiste*, örneğin Alfa kitabının (Book Alpha) fasılları A1, A2...şeklde sıralanmış, A1 kendi içerisinde ayrı bir paragrafta özetlenirken, A2'den A10'a kadar olan kısım ayrı bir paragrafta özetlenmiştir. Kitabın tamamı bu şekilde özetlenmiştir.⁹⁰

⁸⁶ İbn Rüşd, *Şerhu Kitâbî'l-Burbân li-Aristâtâlis*, s. 159-60.

⁸⁷ Çevirinin içindekiler kısmındaki başlıklandırmalar için bkz. Aristotle, *Posterior Analytics*, İngilizceye çev. E. S. Bouchier, London: The Holywell Press, 1901, s. v-viii.

⁸⁸ Ross hem *Birinci Analitikler*'in hem de *İkinci Analitikler*'in iç planını çıkarmıştır. *İkinci Analitikler*'in iç planı için bkz. David Ross, *Aristotle's Prior and Posterior Analytics: a revised text with introduction and commentary*, Oxford: Oxford University Press, 2001, s. 282-5.

⁸⁹ J. Athanasius Weisheipl, *Aristotelian Methodology: A Commentary on The Posterior Analytics of Aristotle*, Toronto: Pontifical Institute of Philosophy, 1958, s. 8

⁹⁰ Jonathan Barnes, "Synopsis", Aristotle, *Posterior Analytics* içinde, İngilizceye çeviren ve şerheden Jonathan Barnes, Oxford: Clarendon Press, 2002, s. 75-8.

Görüleceği üzere kitabın makale ve fasıllarının başlıklandırılması ve kısa özetinin yapılması dahi bir meseledir. Metnin anahatlarıyla tanınması ve anlaşılabilmesi açısından bu başlıklandırmalar, şemalar ve küçük özetler gerçekten faydalıdır.

Eserin tasarımı bazı fasılların yerlerinin değiştirilebilmesine, sonra gelenin önceye, önce gelenin sonraya alınabilmesine ya da metnin taliminde farklı fasıllar üzerine çalışılabilmesine olanak tanımaktadır. Yani fasılların sıradüzeni zorunlu bir öncelik-sonralık ilişkisine göre tasarlanmış değildir. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın *Analütika Hüsterâ* üzerine yaptıkları çalışmalara baktığımızda Aristoteles'in anlatım sıradüzenini aynen takip etmemiş olmaları, konuyu kendi tasarımlarıyla yeniden ele almış olmaları bu yoruma kanıt olarak gösterilebilir.

2.4. *Analütika Hüsterâ'nın Klasik Dönem Arapça Çevirileri Yunanca Neşirleri ve Bazı Çevirileri*

Analütika Hüsterâ, klasik dönemde önce Yunancadan Süryaniceye, sonra da Süryaniceden Arapçaya çevrilmiştir. Klasik dönem tabakat kitaplarında aktarıldığına göre Huneyn bin İshak (809-873) kitabın bir kısmını, oğlu İshak bin Huneyn ise tamamını Süryaniceye çevirmiştir. Ebû Bişr Mettâ bin Yûnus (ö. M.S. 940) ise kitabın tamamını İshak bin Huneyn'in Süryaniceye yaptığı çeviriden Arapçaya çevirmiştir.⁹¹ Fârâbî'nin Ebû Bişr Mettâ'nın Bağdat'taki mantık dersi halkasına kattığı ve Aristoteles mantığını bizzat müterciminden okuduğunu da burada belirtmek gerekir.⁹² Mettâ'nın çevirisinin önce Abdurrahman Bedevî, ardından da yeniden Ferid Cebr tarafından olmak üzere iki ayrı tahkiki yapılmıştır.⁹³ *Analütika Hüsterâ'nın* klasik dönemde Arapçaya yapılmış ikinci bir çevirisinin olduğunu da biliyoruz. Bedevî, bu çevirinin kime ait olduğunu tartışmıştır.⁹⁴ İbn Rüşd, *Şerhu'l-Burbân li-*

⁹¹ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 362; İbnu'l-Kıftî, *İbbârü'l-'Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, s. 49.

⁹² İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1977, c. 5, s. 153-4.

⁹³ Aristoteles, *Kitâbu'l-Burbân*, çev. Ebû Bişr Mettâ bin Yûnus el-Kunnâi, thk. Ferid Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristû* içinde, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lubnânî, 1999, c. 1; Aristoteles, *Kitâbu Anülütikâ el-Evâbira ve huve'l-Mârûf bi-Kitâbi'l-Burbân li-Aristûtâlis*, çev. Ebû Bişr Mettâ bin Yûnus el-Kunnâi, thk. Abdurrahman Bedevî, *Mantiku Aristû* içinde, Kuveyt: Vekâletü'l-Matbû'ât, 1980, c. 2.

⁹⁴ Bedevî, "Tasdîrun 'Âmm", İbn Rüşd, *Şerhu'l-Burbân li-Aristû ve Telbisü'l-Burbân* içinde, s. 32-5. Ferid Cebr bu çevirinin Merâyâ'ya ait olduğuna dair daha kesin ifade-

Aristâtâlîs adlı eserinde şerh çalışmasını bu çeviri üzerinden yapmıştır. İbn Rüşd'ün şerhlerini neşreden Bedevî bu çeviriyi Ebû Bîşr Mettâ'nın çevirisi ile mukayese etmekte ve Mettâ'nın çevirisinin çok daha sağlıklı, Yunanca metne kelime kelime mutabık bir çeviri olduğunu, İbn Rüşd'ün kullandığı çevirinin ise genişletilmiş bir sunum arzeden serbest bir çeviri olduğunu söylemekte ve her iki çeviriden bazı pasajları karşılaştırmalı olarak vererek iddiasını kanıtlamaktadır.⁹⁵ Biz de her iki çeviriyi karşılaştırdık ve Bedevî'nin yorumunun sıhhatli olduğu kanaatine vardık.

Analütika Hüsterâ'nın ilk olarak I. Pacius editörlüğünde Frankfurt'ta 1592'de tahkik edilerek yayınlandığı ifade edilmiştir.⁹⁶ Sonra Immanuelis Bekkeri editörlüğünde Oxford Akademi Yayınları tarafından (Oxonii E Typographeo Academico) 1837'de *Aristotelis Opera* birinci ciltte yayınlanmıştır.⁹⁷ Metnin daha sonra T. Waitz tarafından 1844-46 yıllarında tahkik edildiğini⁹⁸ ve W. D. Ross tarafından 1949'da yeniden tahkik edilip bir giriş ve İngilizce şerh ile birlikte yayınlandığını görüyoruz.⁹⁹ Eserin en son tahkiki bütün bu tahkikleri de gözden geçiren, metnin yeni bir çevirisini de yapan Hugh Tredennick tarafından 1960'ta yapılmıştır.¹⁰⁰

Eserin İngilizceye farklı çevirileri yapılmıştır.¹⁰¹ Bunları şöyle sıra-

ler kullanmıştır. Bkz. Ferid Cebr, "el-Mukaddime", Aristoteles, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristû* içinde, s. 419.

⁹⁵ Bedevî tercüme üzerine ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. Bkz. Bedevî, "Tasdîrûn 'Âmm", İbn Rüşd, *Şerbu'l-Burbân li-Aristû ve Telbîsu'l-Burbân* içinde, s. 26-37.

⁹⁶ Bu bilgiyi Tredennick'in verdiği bibliyografyadan edindik. Bkz. Hugh Tredennick, "Introduction", Aristotle, *Aristotelous Analütikôn Hüsterôn: Posterior Analytics*, s. 22.

⁹⁷ Bu metin elimizde mevcuttur. Bkz. Aristoteles, "Analütikôn Hüsterôn", ed. Immanuelis Bekkeri, *Aristotelis Opera* içinde, Berolini: E Typographeo Academico, 1837, c. 1, s. 182-257.

⁹⁸ Aristoteles, *Organon*, ed. T. Waitz, Leibzig, 1844-46. Bu metne sahip değiliz. Bu bilgiyi Hugh Tredennick'in tahkik ve çeviri çalışmasının girişinden edindik. Tredennick girişte seçkin bir bibliyografya da vermektedir. Bkz. Hugh Tredennick, "Introduction", s. 22.

⁹⁹ Bkz. Aristoteles, "Analütikôn Hüsterôn", tahkik-giriş-şerh: W. D. Ross, *Aristotle's Prior and Posterior Analytics* içinde, Oxford University Press, London 1957 (ilk basım 1949), 71 a 1-100 b 17.

¹⁰⁰ Aristotle, "Aristotelous Analütikôn Hüsterôn: Posterior Analytics", *Posterior Analytics and Topica* içinde, s. 24-261.

¹⁰¹ İngilizce çevirilerle ilgili listede Tredennick'in bibliyografyasından yararlandık. Elimizde mevcut olan eserleri ise ayrıca dipnotta ayrıntılı olarak gösterdik. Fransızca ve Almanca çevirileri Tredennick'ten aynen aktardık. Jonathan Barnes'in çevirisi

layabiliriz: E. Poste (Oxford 1850), E. S. Bouchier (Oxford 1901), G. R. G. Mure (Oxford 1906), Hugh Tredennick (London 1960), Jonathan Barnes (Oxford 1975). Jonathan Barnes metni hem çevirmiş hem de metne bir şerh yazmıştır. Fransızcaya çeviriler: J. B. Saint Hilaire (Paris 1837), J. Tricot (Paris 1938). Almancaya çeviriler: J. H. Von Kirchmann (Heidelberg 1877), E. Rolfes (1922). Türkçeye çeviriler: Hamdi Ragıp Atademir (Ankara 1951), Ali Houshiary (İstanbul 2005).

3. *Analütika Hüsterâ* Üzerine Yazılan Şerhler

Analütika Hüsterâ üzerine günümüze ulaşan ve ulaşmayan onlarca şerh yazıldığını biliyoruz. Bu şerhler farklı bağlamlarda farklı araştırmacılarca ortaya konulmaya çalışılmıştır. Abdurrahman Bedevî, İbn Sînâ'nın *Kitâbu's-Şifâ: el-Burbân*'ının tahkikli neşrine yazdığı girişte *Analütika Hüsterâ*'ya İbn Sînâ'ya kadarki süreçte yazılan şerhleri,¹⁰² İbn Rüşd'ün *Telbîsü'l-Burbân* ve *Şerbu'l-Burbân li-Aristâtâlis*'inin tahkikli neşrine yazdığı girişte ise, İbn Rüşd'ün şerhlerinin Latin Ortaçağına etkisi bağlamında, İbn Rüşd'ün şerhlerini ve sonraki süreçte Latin dünyasında yazılan şerhleri saymış ve şerhler hakkında tanıtıcı mahiyette kısa bilgiler vermiştir.¹⁰³ *Analütika Hüsterâ* üzerine yapılan şerhlerin topluca sayılarak kısaca tanıtıldığı bir diğer çalışma ise Frans de Haas, Mariska Leunissen ve Marije Martijn'in editörlüğünü yaptıkları *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond* adlı çalışmaya yazdıkları giriş bölümüdür.¹⁰⁴ Yazarlar burada *Analütika Hüsterâ*'nın Antik dünyada, Bizans, Arap ve Latin Ortaçağında nasıl algılandığını göstermeye çalışmışlar ve yazılan bazı şerhlere değinmişlerdir. Yine aynı kitabın sonuna eklenen bibliyografyada da *Analütika Hüsterâ*'nın neşir, şerh ve çevirilerinin ve de bunlar üzerine yapılan ikincil çalışmaların bir listesi verilmiştir.¹⁰⁵ Bu çalışmalar *Analütika*

Tredennick'ten sonradır. Dolayısıyla Tredennick'in bibliyografyasında yoktur.

¹⁰² Bedevî, "Tasdîrûn 'Amm", İbn Sînâ, *el-Burbân min Kitâbi's-Şifâ* içinde, thk. Abdurrahman Bedevî, Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1966, s. 22

¹⁰³ Abdurrahman Bedevî, "Tasdîrûn 'Amm", İbn Rüşd, *Şerbu'l-Burbân li-Aristâtâlis* içinde, s. 5-26.

¹⁰⁴ De Haas- Leunissen- Martijn, "Introduction", *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond* içinde, Leiden-Boston: Brill, 2010, s. ix-xx.

¹⁰⁵ De Haas- Leunissen- Martijn, "Bibliography", *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond* içinde, s. 235-54.

Hüsterâ üzerine yazılan şerhleri tanıtmak adına önemli olmakla birlikte eksiktirler. Örneğin Frans de Haas ve arkadaşlarının çalışmasının bibliyografyasında Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Burbân*'ı bulunmamaktadır. Bedevî'nin çalışmalarında ise bazı Latince şerhlerden ve modern dönemde yazılan şerhlerden bahsedilmemiştir. Biz bu çalışmalardan ve klasik dönem tabakat kitaplarından da yararlanarak eser üzerine yazılan şerhlerin bir listesini çıkarmayı deneyeceğiz.

3.1. Yunanca Analütika Hüsterâ Şerhleri

1) Theophrastos (Θεόφραστος; Teofrastos; M.Ö. 370-287): Diogenes Laertios (M.S. 3. yy.) Theophrastos'un yedi kitaptan oluşan bir *İkinci Analitikler* kaleme aldığını belirtmektedir.¹⁰⁶ Ancak eser günümüze ulaşmamıştır. 2) Alexander of Aphrodisias (Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς; Aleksandros ho Afrodiseüs; ö. M.S. 200): Aleksander, İslam dünyasında da şerhleri en fazla itimad edilen şarih olarak görülmüştür.¹⁰⁷ Klasik kaynaklarda Alexander'ın *Analütika Hüsterâ*'ya bir şerh yazdığı, şerhinin Arapçaya çevrildiği ancak İslam'ın klasik dönemine ulaşmadığı ifade edilmektedir.¹⁰⁸ İbn Ebî Useybia (1203-1270) Alexander'ın ilgili kitabının adını *Tefsîru Kitâbi Anâlütikâ es-Sâniye li-Aristûtâlis* şeklinde zikretmektedir.¹⁰⁹ Wallies, 1909'da yayınladığı CAG XIII'deki dördüncü metin olan *Analütika Hüsterâ*'nın ikinci makalesinin şerhinin anonim olduğunu ifade etmiş,¹¹⁰ ancak Moraux bu metnin Alexander'a ait olduğunu iddia etmiş ve metni Fransızcaya çevirerek yayınlamıştır.¹¹¹ 3) Galenus (Γαληνός; Galénos; 129-200/216): İbnu'l-Kiftî (1173-1248) Galenus'un burhan ilminde önemli kitapların müellifi olduğunu¹¹² ve on beş makaleden oluşan bir *Kitâbu'l-Burbân*

¹⁰⁶ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, Yunancadan çev. Candan Şentuna, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 226.

¹⁰⁷ İbnu'l-Kiftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 1, s. 72; İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etubbâi*, s. 106.

¹⁰⁸ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 362-3.

¹⁰⁹ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etubbâi*, s. 106.

¹¹⁰ Bahsi geçen kitaptaki bölümlerin hangi şarihe ait olduğuna dair tartışmalar için bkz. De Haas- Leunissen- Martijn, "Introduction", *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond* içinde, s. xiii-xiv; Owen Goldin, "Two Traditions in The Ancient Posterior Analytics Commentaries", *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond* içinde, s. 156, 1 numaralı dipnot.

¹¹¹ Paul Moraux, *Le Commentaire d'Alexandre d'Aphrodise aux Seconds Analytiques d'Aristote*, Berlin-New York, 1979.

¹¹² İbnu'l-Kiftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 1, s. 171.

kaleme aldığı haber vermektedir.¹¹³ İbn Ebî Useybia, Galenus'un on beş makaleden oluşan *Kitâbu'l-Burbân*'ında Aristoteles'in mantığının dördüncü kitabındaki amaç olan zorunlu kanıtlama yöntemini ortaya koyduğunu bildirmektedir. İbn Ebî Useybia bu kitabı Huneyn'in (809-873) aradığından, bazı kısımlarını bulup çevirdiğinden bahsetmiş ve Galenus'un *Kitâbu'l-Medhâl ile'l-Mantık* adlı bir eserinde de müteallimlerin burhan ilminde faydalanacakları şeyleri ele aldığı söylemiştir.¹¹⁴ Yine İbn Ebî Useybia'nın Galenus'a nisbetle *Cevâmi'u Kitâbibi fil-Burbân* adlı bir kitaptan daha bahsettiğini görüyoruz.¹¹⁵ İbn Cülcül (944-994) de İbn Nedim, İbn Ebî Useybia ve İbnu'l-Kıftî'ye referansla Galenus'un *Kitabu'l-Burbân* yazdığını söylemektedir.¹¹⁶ Galenus'un *Kitâbu'l-Burbân* yazarı olduğuna dair en güçlü delilimiz Fârâbî'dir. Fârâbî, *Kitâbu'l-İbâre*'de "Tabip Galenus'un *Burbân* diye isimlendirdiği kitabında söylerken zannettiği gibi"¹¹⁷ ve *Şerhu'l-İbâre*'de "Böylece tabip Galenus'un *Burbân* hakkındaki kitabında dediği şey zâil olur" diyerek Galenus'un *Burbân Kitabı*'na açık bir şekilde atıfta bulunmuştur.¹¹⁸ Ancak eserin günümüze ulaştığına dair bir bilgiye sahip değiliz.

4) Themistius (Θεμιστιος; Temistios; M.S. 317-390): İbn Nedim ve İbnu'l-Kıftî Themistius'un *Analütika Hüsterâ*'nın tamamını şerhettiğini belirtmiştir.¹¹⁹ İbn Nedim bu şerhin Ebû Bısr Mettâ tarafından Arapçaya çevrildiğini haber vermektedir.¹²⁰ Themistius'un *Analütika Hüsterâ* şerhine Fârâbî ve İbn Rüşd'ün de açıkça atıfta bulduklarını görmekteyiz.¹²¹ Themistius'un şerhi günümüze ulaşmıştır.¹²² Bu şerh, tarz

¹¹³ İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 1, s. 180; Bedevî, Galenus'un *Analütikôn Hüsterôn* üzerine yazdığı söylenen eserlerin adını tek tek sıralamıştır. Bkz. Bedevî, "Tasdîrun 'Âmm", İbn Rüşd, *Şerhu'l-Burbân li-Aristâtâlis* içinde, s. 25-6.

¹¹⁴ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fi Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 146-7.

¹¹⁵ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fi Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 149.

¹¹⁶ İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâi ve'l-Hukemâi*, thk. Fuad Seyyid, Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1955, s. 43.

¹¹⁷ Fârâbî, "Kitâbu'l-İbâre", thk. Refik el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî*, Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1986, c. 1, s. 159.

¹¹⁸ Fârâbî, *Şerhu'l-İbâre*, thk. Wilhelm Kutsch-Stanley Marrow, Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1971, s. 193.

¹¹⁹ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 362; İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 1, s. 50.

¹²⁰ Abdurrahman Bedevî, "Tasdîrun 'Âmm", İbn Rüşd, *Şerhu'l-Burbân li-Aristâtâlis* içinde, s. 23.

¹²¹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burbân*, (Arapça-Türkçe) çev. Ömer Türker-Ömer Mahir Alper, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008, s. 31; İbn Rüşd, *Şerhu Kitâbi'l-Burbân li-Aristâtâlis*, s.

açısından İbn Rüşd'ün *Telbîs*'ine benzemektedir. *Analütika Hüsterâ* gibi iki makale ve elli üç fasıldan oluşan şerh, atmış beş sayfadır. 5) John Philoponus (Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος: Îôannês Filoponos; 490-570): Arapçada Yahyâ en-Nahvî adıyla bilinen Philoponus'un *Analütika Hüsterâ* şerhi İbn Nedim,¹²³ İbnu'l-Kıftî,¹²⁴ İbn Ebî Useybia¹²⁵ tarafından da zikredilmiştir. Philoponus'un *Analütika Hüsterâ* şerhi günümüze ulaşmıştır.¹²⁶ Wallies'in yayınladığı metindeki birinci makale şerhinin Philoponus'a aidiyetinde tartışma yoktur. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere ikinci makalenin ona aidiyeti kesin değildir. Philoponus'un bu şerhinin tamamı dört cilt halinde İngilizceye çevrilmiştir.¹²⁷ 6) Eustratius of Nicaea (Εὐστράτιος: Eüstratios; 1050/1060-1120): Eustratius¹²⁸ tarafından Bizans döneminde kaleme alınan ve ikinci makale üzerine olan bu şerh de günümüze ulaşmıştır.¹²⁹ Bildiğimiz kadarıyla henüz çevirisi yapılmamıştır.

3.2. Arapça Analütika Hüsterâ Şerhleri

Arapça şerhlerin önce günümüze ulaşanlarını ele alacağız, sonrasında ise tabakat kitaplarında adı geçenleri zikredeceğiz. Günümüze

166, 171, 239, 247, 271, 371, 467.

¹²² Themistii, *Analyticorum Posteriorum: Paraphrasis*, ed. Maximilianus Wallie, Berolini: Typis Et Impensis Georgii Reimeri, 1900, Commentaria in Aristotelem Greaca, c. 5, s. 1-66.

¹²³ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 362.

¹²⁴ İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbârî'l-Hukemâi*, c. 1, s. 50.

¹²⁵ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 153.

¹²⁶ Ioannis Philoponi, *In Aristotelis Analytica Posteriora Commentarie*, ed. Maximilianus Wallies, Berolini: Typis Et Impensis Georgii Reimeri, 1909, Commentaria in Aristotelem Greaca, c. 13, s. 1-440.

¹²⁷ Eserin İngilizce çevirisi dört ayrı cilt olarak yayınlanmıştır. Bkz. John Philoponus, *On Aristotle Posterior Analytics 1.1-8*, İngilizceye çev. Richard McKirahan, ed. Richard Sorabji, London: Duckworth, 2008, Ancient Commentators on Aristotle, s. 13-115; *On Aristotle Posterior Analytics 1.9-18*, İngilizceye çev. Richard McKirahan, ed. Richard Sorabji, London: Bristol Classical Press, 2012, Ancient Commentators on Aristotle, s. 13-115; *On Aristotle Posterior Analytics 1.19-34*, İngilizceye çev. Owen Goldin-Marije Martijn, ed. Richard Sorabji, London: Bristol Classical Press, 2012, Ancient Commentators on Aristotle, s. 18-141; Philoponus (?), *On Aristotle Posterior Analytics 2*, İngilizceye çev. Owen Goldin, ed. Richard Sorabji, London: Duckworth, 2009, Ancient Commentators on Aristotle, s. 13-143.

¹²⁸ Eustratius ve ilgili eseri hakkında kısa bilgi için bkz. Katerina Ierodiakonou, "Eustratius' Comments on *Posterior Analytics* II 19", *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond* içinde, s. 55-7.

¹²⁹ Eustratii, *In Analyticorum Posteriorum Librum Secundum Commentarium*, ed. Michael Hayduck, Berolini 1907, Commentaria in Aristotelem Greaca, c. 21, s. 1-270

ulaşanları şöyle sıralayabiliriz: 1) Fârâbî (870-950): Fârâbî, felsefenin temeline yerleştirdiği *Analütika Hüsterâ* üzerine farklı çalışmalar yapmıştır. İbn Nedim, Fârâbî'nin diğer mantık kitaplarına olduğu gibi *Analütika Hüsterâ* üzerine de câmî tarzı ('alâ cibeti'l-cevâmi') çalışma yaptığını söylemektedir.¹³⁰ Fârâbî'nin ilgili eserleri İbnü'l-Kıftî'de *Kitâbu'l-Burbân* ve *Kitâbu Şerbi'l-Burbân li-Aristûtâlîs* şeklinde,¹³¹ İbn Ebî Useybia'da *Şerbu Kitâbi'l-Burbân li-Aristûtâlîs 'alâ Tarîki't-Ta'lik*,¹³² *Kitâbu'l-Burbân*, *Şerbu Kitâbi'l-Burbân li-Aristûtâlîs, et-Tablîl* ve *Kitâbu Şerâiti'l-Burbân* diye sayılmıştır.¹³³ İbn Ebî Useybia, filozofun bahsedilen eserler yanında bütün mantık metinlerine câmiler yazdığını da belirtmiştir.¹³⁴ Beyhâkî, *Kitâbu'l-Burbân*'ı zikretmekte ve Fârâbî'nin bütün mantık kitaplarına câmî yazdığını bildirmektedir.¹³⁵ Gördüğümüz kadarıyla Fârâbî'nin *Analütika Hüsterâ* üzerine yaptığı bu çalışmalardan günümüze ulaşanı *Kitâbu'l-Burbân*'dır. *Şerâitu'l-Yakîn* de burhan teorisinde ortaya konulan bilgi teorisine göre bilginin zihinde bulunuş tarzını ele alan bir risâledir. 2) İhvân-ı Safâ (10. y.y.): İhvân-ı Sâfâ, *Resâil*'inde *Analütika Hüsterâ* ile ilgili bir bölüm kaleme almıştır.¹³⁶ İhvân-ı Safâ'nın günümüze ulaşan ve Türkçeye de kazandırılan bu çalışması Aristoteles'in öğretilerinden uzaklaşmış kısa bir çalışmadır. 3) İbn Zür'a (943-1008): İbn Zür'a'nın *Kitâbu'l-Burbân* adlı *Analütika Hüsterâ* çalışması iki makaleden oluşmaktadır. Birinci makale yirmi dokuz, ikinci makale ise altı fasıldır. Kitap Aristoteles'in *Kitâbu'l-Burbân*'ının bir özeti şeklindedir. İbn Zür'a bu çalışmasında Aristoteles'in eserindeki bazı fasılları dışarıda bırakmış, bazı fasılları aynen Aristoteles'i takip ederek kendi üslubuyla anlatmış, bazı fasılları da kendi ilave etmiştir.¹³⁷ 4) İbn Sînâ (980-1037): İbn Sînâ'nın *Analütika Hüsterâ* ça-

¹³⁰ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 382.

¹³¹ Fârâbî'nin bu metne şerh yazdığı söylenmiştir. Bkz. İbnü'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbârî'l-Hukemâi*, c. 1, s. 50. Fârâbî'nin ilgili kitabının adı verilmiştir. Bkz. İbnü'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbârî'l-Hukemâi*, c. 2, s. 384.

¹³² İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 609.

¹³³ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 608.

¹³⁴ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 609.

¹³⁵ Beyhâkî, *Târîhu Hukemâi'l-İslâm*, thk. Memduh Hasan Muhammed, Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1996, s. 41.

¹³⁶ İhvânü's-Safâ', *Resâilu İhvânî's-Safâ'*, thk. belirtilmemiş, Beyrut: Dâru Sâdır, 1957, c. 1, s. 429-52.

¹³⁷ İbn Zür'a, "Kitâbu'l-Burbân li-Aristâtâlîs el-Hakîm", thk. Cîrar Cîhamî-Refik el-'Acem, *Mantiku İbn Zür'a*, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1994, s. 213-84.

lışması *Kitâbu'ş-Şifâ*'nın mantık bölümünün beşinci kitabı olan *el-Burbân*'dır. İbnü'l-Kıftî ve Beyhâkî, İbn Sinâ'nın *Kitâbu'ş-Şifâ*'sının on sekiz kitaptan oluştuğunu söylemiş ancak kitapların adlarını zikretmemiştir.¹³⁸ İbn Sinâ'nın burhan teorisini ayrıntılı bir şekilde kaleme aldığı bu kıymetli eser Türkçeye kazandırılmıştır.¹³⁹ İbn Sinâ'nın *el-Burbân*'ı üzerine Muhammed Taki Misbah Yazdi bir şerh çalışması yapmış ve metin ile şerh Farsçaya çevrilmiştir.¹⁴⁰ 5) İbn Rüşd (1126-1198): İbn Rüşd, Aristoteles'in diğer eserlerine olduğu gibi *Analütika Hüsterâ* üzerine de câmi, telhîs ve tefsîr tarzında üç tarz çalışma kaleme almıştır. Bu şerhlerden *Telbîsu'l-Burbân*'ın tamamı, *Şerbu Kitâbi'l-Burbân li-Aristûtâlîs*'in ise ilk makalesinin yirmi üç faslı günümüze ulaşmış ve Abdurrahman Bedevî tarafından neşredilmiştir.¹⁴¹ Bedevî, İbn Rüşd'ün bu câmi, telhîs ve tefsîrinin Latince çevirilerinin günümüze ulaştığını belirtmektedir.¹⁴² İbn Ebî Useybia, İbn Rüşd'ün ilgili eserlerini şöyle sıralamaktadır: *Telbîsu Kitâbi'l-Burbân li-Aristûtâlîs*,¹⁴³ *el-Mesâilu'l-Mubimme 'alâ Kitâbi'l-Burbân li-Aristûtâlîs*,¹⁴³ *Makâle fî't-Ta'rif bi-Cibeti Nazari Ebî Nasr fî Kütübihî el-Mevdû'ati fî Smâ'ati'l-Mantık elletî bi-eydi'n-Nâsi ve bi-Cibeti Nazari Aristûtâlîs fibâ, ve Miktâru mâ fî Kitâbin Kitâbin min Eczâi's-Smâ'ati'l-Mevcûdeti fî Kitâbi Aristûtâlîs, ve Miktâru mâ Zâde li-İbtîlâfî'n-Nazar ya'nî Nazareyhimâ, Tebyînu Enne Burbâne Aristûtâlîs huve'l-Hakku'l-Mubîn, Kitâbun fimâ Hâlefe Ebû Nasr li-Aristûtâlîs fî Kitâbi'l-Burbân min Tertîbihî ve Kavânimil-Berâbîn ve'l-Hudûd*.¹⁴⁴ 6) Tabatabâî (1888-1969): Tabatabâî, *Burbân* isimli bir mantık çalışması kaleme almıştır.¹⁴⁵ Tabatabâî, eserine *Kitâbu'l-Burbân*'ın ilk muallim Aristoteles'in tertibi üzere mantığın dördüncü bölümü

¹³⁸ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 555; Beyhâkî, *Târibu Hukemâil-İslâm*, s. 71.

¹³⁹ İbn Sinâ, *Kitâbu'ş-Şifâ, el-Burbân: İkinci Analitikler*, (Arapça-Türkçe), Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006.

¹⁴⁰ Muhammed Taki Misbah Yazdi, *Tercüme ve Şerh-i Burbân-ı Şifâ*, Tahran: Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1373.

¹⁴¹ İbn Rüşd, *Şerbu'l-Burbân li-Aristû ve Telbîsu'l-Burbân*, thk. Abdurrahman Bedevî, Kuveyt: el-Meclisu'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Funûn ve'l-Âdâb, 1984.

¹⁴² Bedevî, "Tasdîrûn'Âmm", İbn Rüşd, *Şerbu'l-Burbân li-Aristû ve Telbîsu'l-Burbân* içinde, s. 6.

¹⁴³ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 532.

¹⁴⁴ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 533.

¹⁴⁵ Tabatabâî, *Burbân*, tashih: Mehdi Kavam Saferi, Kum: Merkez-i İntişarat-ı Defter, 1341.

olduğunu belirterek başlamıştır.¹⁴⁶ Dört makale şeklinde tasarlanan eser burhan ve tanımını sonraki dönem mantık metinlerindeki bakış açısı üzerinden ortaya koymaktadır. Eser Aristoteles'in *Analütika Hüsterâ'sına* uzak bir çalışmadır.

Tabakat kitaplarında bahsedilen *Burbân* çalışmalarını da kısaca zikredebiliriz. 1) Ya'kûb b. İshak el-Kindî (ö. 866): İbn Nedim, Kindî'nin *Analütika Hüsterâ'yı* ihtisar ettiğini,¹⁴⁷ İbnu'l-Kıftî metne şerh yazdığını¹⁴⁸ ve çalışmasının adının *Kitâbun fî'l-Burbânî'l-Mantikî* olduğunu¹⁴⁹ söylemektedir. İbn Ebî Useybia ise Kindî'nin çalışmalarını *Risâle bi-Îcâzin ve İhtisârîn fî'l-Burbânî'l-Mantikî*¹⁵⁰ ve *Risâle fî'l-Burbân*¹⁵¹ şeklinde aktarmaktadır. 2) Ebû Yahyâ el-Mervezî: İbn Nedim ve İbnu'l-Kıftî, Mervezî'nin bu kitap üzerine *kelâmı* olduğunu ifade etmiştir.¹⁵² 3) Ahmet bin et-Tayyib: Ahmet bin et-Tayyib'in ilgili eseri İbn Nedim'de *Kitâbu Muhtasari Kitâbi Anâlütikâ es-Sânî*,¹⁵³ İbnu'l-Kıftî'de *Kitâbu Anâlütikâ*,¹⁵⁴ İbn Ebî Useybia'da *İhtisâru Kitâbi Anâlütikâ es-Sâniye*¹⁵⁵ şeklinde geçmektedir. 4) El-Hasan bin Suvvâr Ebu'l-Hayr: İbnu'l-Kıftî, Ebu'l-Hayr'ın *Kitâbu'l-Lebs fî'l-Kutubî'l-Erba'a fî'l-Mantık* adlı bir eserini zikretmektedir.¹⁵⁶ Mantıkta bilimsel bilginin öğretilmesi bakımından ilk dört kitap asıl olduğundan dolayı Ebu'l-Hayr'ın ele aldığı dördüncü kitap *Analütika Hüsterâ* üzerine olmalıdır. 5) Abdurrahman bin İsmail: İbnu'l-Kıftî, onun mantığın sekiz kitabına da ihtisar yazdığını haber vermektedir.¹⁵⁷ 6) Yuhâna bin Maseveyh: İbnu'l-Kıftî, onun *Kitâbu'l-Burbân* yazarı olduğunu haber vermektedir.¹⁵⁸ 7) Ebû Bekr er-Râzî (ö. 925): İbn'u'l-Kıftî onun *Kitâbu'l-Burbân* yazdığını bildirmektedir. İbn Ebî Useybia ise Râzî'nin *Kitâbu'l-Burbân*'ının iki

¹⁴⁶ Tabatabâi, *Burbân*, s. 129.

¹⁴⁷ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 363, 372.

¹⁴⁸ İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 1, s. 50.

¹⁴⁹ İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 1, s. 498.

¹⁵⁰ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 289.

¹⁵¹ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 291.

¹⁵² İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 363; İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 1, s. 50.

¹⁵³ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 380.

¹⁵⁴ İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 1, s. 103.

¹⁵⁵ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 294.

¹⁵⁶ İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 1, s. 217.

¹⁵⁷ İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 2, s. 378.

¹⁵⁸ İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 2, s. 508.

makaleden oluştuğunu, ilkinin on yedi, ikincisinin ise on iki fasıl olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁹ 8) Kuveyrî (ö. 940): İbn Nedim ve İbn Ebî Useybia, Kuveyrî'nin *Kitâbü Anâlütikâ es-Sânî*'ye muşeccar yazdığını haber vermektedir.¹⁶⁰ 9) Ebû Bişr Mettâ bin Yûnus (ö. 940): *Analütika Hüsterâ'nın* tamamını Süryaniceden Arapçaya Yunanca metne de mutabık bir şekilde çeviren Mettâ, Bağdat'ta Aristoteles'in mantık kitaplarını okutmuş, Fârâbî de bu derslere iştirak etmiş demiştik. İbn Nedim ve İbnu'l-Kıftî, Mettâ'nın ilk dört kitabın tamamını tefsir ettiğini ve dolayısıyla *Analütika Hüsterâ'yı* da tefsir ettiğini haber vermektedir.¹⁶¹ İbnu'l-Kıftî de Mettâ'nın şerh yazdığını söylemektedir.¹⁶² İbn Ebî Useybia, Mettâ'nın *Makâle fî Mukaddimâtin Sadara bibâ Kitâbu Anâlütikâ* adlı bir çalışmasından bahsetmektedir.¹⁶³ Mantık biliminde Bişr'in özel bir yeri vardır.¹⁶⁴ 10) İbn Heysem (965-1038/40): İbn Ebî Useybia, İbn Heysem'in Aristoteles'in dört mantık kitabına telhis ve yedi mantık kitabına ihtisar yazdığını belirtmekte, *Analütika Hüsterâ* ile ilgili olarak yazdığı eseri ise *Makâle fî'l-Burbân* adıyla zikretmektedir.¹⁶⁵ 11) Ebu'l-Ferec İbnu't-Tayyib (y. 980-1043): İbn Ebî Useybia, onun *Organon*'un tamamını şerhettiğini belirtmekte¹⁶⁶ ve *Tefsîru Anâlütikâ li-Aristûtâlis* ve de *Tefsîru Kitâbi Anâlütikâ es-Sânîye li-Aristûtâlis* adında iki kitabından bahsetmektedir.¹⁶⁷ 12) İbn Bâcce (1095-1138): İbn Ebî Useybia, onun *Kelâmun fî'l-Burbân* adlı bir eserinin olduğunu söylemektedir.¹⁶⁸ İbn Bâcce'nin Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Burbân*'ına ta'lik yazdığını biliyoruz. İbn Ebî Useybia'nın *T'e'âlik 'alâ Kitâbi Ebî Nasr fî's-Smâ'ati'z-Zihniyye* adıyla bahsettiği eser¹⁶⁹ onun ta'likleri olmalıdır.

¹⁵⁹ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 421.

¹⁶⁰ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 381; İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 317.

¹⁶¹ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 383; İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 2, s. 433.

¹⁶² İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, c. 1, s. 50.

¹⁶³ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 317.

¹⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefâyâtul-A'yân*, thk. İhsân 'Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1977, c. 5, s. 153-4.

¹⁶⁵ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 555.

¹⁶⁶ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 323.

¹⁶⁷ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 325.

¹⁶⁸ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 517.

¹⁶⁹ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, s. 516.

İslam dünyasında Aristoteles'in *Analütika Hüsterâ*'da vazettiği bilgi ve bilim araştırması üzerine yapılan çalışmaları klasik dönem bilim ve felsefe tarihi kitaplarına da dayanarak göstermeye çalıştık. Eser üzerine yapılan bu çalışmaların her biri nitelikçe aynı görülemez. Nitekim bunların bazıı, İbn Rüşd örneğinde de olduğu gibi doğrudan Aristoteles'in metni üzerine yazılmışken, bazıı, Fârâbî örneğinde görüldüğü üzere, Aristoteles'i esas alan ancak tasarımı farklı olan eserlerdir. Bazısı, İbn Sînâ örneğinde olduğu gibi, Aristoteles'in metnine daha yakın ancak her bir konuyu daha ayrıntılı olarak ve tartışmalarla zenginleştirerek ele alan eserlerdir. İbn Zür'a'nın çalışması Aristoteles'i temel alan telhis tarzı bir eserdir. İhvân-ı Safâ ve Tabatabâî'nin eserlerinde olduğu gibi bazı eserler ise doğrudan Aristoteles'in metni üzerinden değil de sonraki dönem eserlerinden ilham alınarak yazılan ve ana metinden uzaklaşmış olan eserlerdir. *Analütika Hüsterâ* üzerine yapılan Arapça çalışmaların en kıymetlileri hiç şüphe yok ki Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd tarafından kaleme alınanlardır. Kanaatimizce tasarım ve içerik açısından en özünü ise Fârâbî'ninkidir.

3.3. Latince *Analütika Hüsterâ* Şerhleri

İbn Rüşd'ün *Analütika Hüsterâ* şerhlerini yayınlayan Abdurrahman Bedevî, bu şerhlerin neşrine yazdığı sunuş kısmında İbn Rüşd'ün şerhlerinin reform çağındaki Batı'ya tesirlerini anlatırken Latince yazılmış olan *Analütika Hüsterâ* şerhlerini de ifade etmiştir. Latince yazılan şerhlerin bir kısmını Bedevî'nin bu çalışmasından aktarıyor, bir kısmını ise kendimiz ilave ediyoruz: 1) Robert Grosseteste (1170-1253): Grosseteste'nin yazdığı bu şerh *Commentarius in Posteriorum Analyticorum Libros* adıyla İtalyanca olarak yayınlanmıştır.¹⁷⁰ 2) Albertus Magnus (1193-1280): Albertus Magnus'un *Logica*'sının *De Demonstratione Posteriorum Analyticorum* kısmı *İkinci Analitikler* üzerinedir.¹⁷¹ Albertus Magnus ilgili eserinde Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazalî'ye referanslarda bulunmaktadır. 3) St. Thomas Aquinas (1225-1274): Aquinas, *Analütika Hüsterâ* üzerine geniş bir şerh kaleme almıştır. Aquinas'ın Latince kaleme aldığı

¹⁷⁰ Robert Grosseteste, *Commentarius in Posteriorum Analyticorum Libros*, ed. Pietro Rossi, Florence: Leo S. Olschki 1981. Ayrıca bkz. De Haas- Leunissen-Marije Martijn, *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond*, s. 241.

¹⁷¹ Albertus Magnus, "De Demonstratione Posteriorum Analyticorum Libri Duo", *Logica* içinde, Venezia: Johannes & Gregorius de Gregoriis, 1494, ss. 97-146.

ğ bu şerh günümüze ulaşmış ve İngilizceye *Commentary on The Posterior Analytics* adıyla çevrilmiştir.¹⁷² Aquinas, ilk makaleyi kırk dört, ikinci makaleyi ise yirmi fasıl olarak tasarlamıştır. 4) Aegidius Romanus (1243-1316): Eserinin adı *Expositio Super Libros Posteriorum Aristotelis*'tir.¹⁷³ 5) Walter Burleigh (1275-1344): Eserinin adı *Quaestiones Super Librum Posteriorum*'dur.¹⁷⁴ 6) William of Ockham (1287-1347): *Summa Logicae Part III*, Tractate II: *On Demonstrative Syllogism*. William'ın ilgili metni İngilizceye çevrilmiştir.¹⁷⁵ 7) Albertus de Saxonia (1320-1390): Eserinin adı *Questiones Super Libros Posteriorum Analeticorum*'dur.¹⁷⁶ 8) Paulus Venetus (1369-1429): Paulus Venetus'un çalışmasının adı *Expositio in Libros Posteriorum Aristotelis*'tir.¹⁷⁷ Paulus Venetus bu şerh çalışmasını *Jacobus de Venetia*'nın Latince çevirisi üzerine yapmıştır. 9) Thomas de Vio Caietanus (1469-1534): Caietanus'un şerhinin adı *In Libros Posteriorum Analyticorum Aristotelis Additamenta*'dır.¹⁷⁸ 10) Agostino Nifo (1470-1538): Eserinin adı *In Aristotelis Libros Posteriorum Analyticorum Subtilissima Commentaria*'dır.¹⁷⁹ 11) Domingo de Soto (1494-1560): Eserinin adı *In Libros Posteriorum Aristotelis Absolutissima Commentaria*'dır.¹⁸⁰ 12) Filippo Zaffiro (1529-1569): Eserinin adı *In Lib-*

¹⁷² Thomas Aquinas, *Expositio Libri Posteriorum Analyticorum*, ed. Raimondo Spiazzi, Vrin: Marietti, 1955. İngilizce çevirisi için bkz. *Commentary on Aristotle's Posterior Analytics*, İngilizceye çev. Richard Berquist, Indiana: St. Augustine's Press, 2008.

¹⁷³ Aegidius Romanus, *Expositio Super Libros Posteriorum Aristotelis*, Venetiis: Per Bonetum Locatellum, 1488.

¹⁷⁴ Walter Burleigh, *Quaestiones super librum Posteriorum*, ed. by M.C. Sommers, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2000.

¹⁷⁵ William of Ockham, "De Syllogismo Demonstrativo", *Summa Logicae III-2* içinde, St. Bonaventure, N.Y.: Editiones Instituti Franciscani Universitatis S. Bonaventurae, 1974. İngilizce çevirisi için bkz. *Demonstration and Scientific Knowledge in William of Ockham: A Translation of Summa Logicae III-II: De Syllogismo Demonstrativo, and Selections from the Prologue to the Ordinatio*, İngilizce çev. John Lee Longeway, Notre Dame: Indiana: University of Notre Dame Press, 2007, ss. 153-215; 215-275.

¹⁷⁶ Albertus de Saxonia, *Questiones Super Libros Posteriorum Analeticorum*, Venetiis: Octavianus Scoti, 1497.

¹⁷⁷ Paulus Venetus, *Expositio in Libros Posteriorum Aristotelis*, Venezia: Johann Herbort, 1481.

¹⁷⁸ Thomas de Vio Caietanus, *In libros Posteriorum Analyticorum Aristotelicos Additamenta*, Venetiis: Per Simonem de Luere, 1505. Bedevî, "Tasdîrûn 'Âmm", İbn Rüşd, *Şerbu'l-Burbân li-Aristâtâlis* içinde, s. 8.

¹⁷⁹ Agostino Nifo, *In Aristotelis Libros Posteriorum Analyticorum Subtilissima Commentaria*, Venetiis: Apud Hieronymum Scotum, 1565.

¹⁸⁰ Domingo de Soto, *In Libros Posteriorum Aristotelis Absolutissima Commentaria*, Venetiis: Sub Signo Paoonis, 1574.

ros Analyticorum Posteriorum Aristotelis Explanatio'dur.¹⁸¹ 13) Bernardino Petrella (1529-1595): Eserinin adı *In Duos Aristotelis Libros Posteriorum Analyticorum Commentarii*'dir.¹⁸² 14) Giacomo Zabarella (1533-1589): Zabarella'nın *In Duos Aristotelis Libros Posteriorum Analyticorum Commentaria* adıyla bir şerh yazdığı bilinmektedir.¹⁸³ 15) Fortunatus Crellius (15xx-1609): Crellius'un şerhinin adı *In Posteriora Aristotelis Analytica Commentarii*'dir.¹⁸⁴

3.4. İngilizce Analütika Hüsterâ Şerhleri

1) Sir William David Ross (1877-1971): Ross, *Analütika Hüsterâ*'yı *Analütika Protera* ile birlikte yeniden tahkik etmiş ve birlikte yayınlamıştır. Ross, metinlerin sonuna ele alınan konuların sıradüzenini içeren kısa özetler eklemiş ve her iki metni de fasıl fasıl şerh etmiştir.¹⁸⁵ 2) Jonathan Barnes (1942-...): Barnes de *Analütika Hüsterâ*'yı yeniden İngilizceye çevirmiş ve çevirisinin sonuna bir kısa özet (*synopsis*) ve bir de şerh eklemiştir. Barnes, metnin tamamını cümle cümle şerh etmiştir.¹⁸⁶

Sonuç

Analütika Hüsterâ yani *Kitâbu'l-Burbân*, Aristoteles'in mantığının ve felsefesinin temelini oluşturmaktadır. Bilgi ve bilim teorisini konu edinen eser, mantık biliminin revidir, felsefenin ise usulüdür. Burhan teorisinin vazedildiği *Analitikler* bilinmeden felsefe-bilim yapmak mümkün değildir. *Analütika Hüsterâ* kitabı *Analütika*'nın ikinci bölümü

¹⁸¹ Filippo Zaffiro, *In Libros Analyticorum Posteriorum Aristotelis Explanatio*, Venetiis: Apud Hieronymum Scotum, 1567.

¹⁸² Bernardino Petrella, *In Duos Aristotelis Libros Posteriorum Analyticorum Commentarii*, Patauii: Apud Franc. um Bolzetam Bibliopolam Patauinum, 1595.

¹⁸³ Giacomo Zabarella, *In duos Aristotelis Libros Posteriorum Analyticorum Commentaria*, Venetiis: Apud Paulum Meietum Bibliopolam Patauinum, 1582. Bkz. De Haas- Leunissen- Martijn, *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond*, s. 241.

¹⁸⁴ Fortunatus Crellius, *In Posteriora Aristotelis Analytica Commentarii*, Neustadii: W. Harnisch, 1584. Bkz. Bedevî, "Tasdîrun 'Âmm", İbn Rüşd, *Şerhu'l-Burbân li-Aristâtâlis* içinde, s. 13.

¹⁸⁵ Ross'un *Analütikôn Hüsterôn* şerhi için bkz. David Ross, "Commentary Posterior Analytics", W. David Ross, *Aristotle's Prior and Posterior Analytics* içinde, s. 503-678.

¹⁸⁶ Bkz. Jonathan Barnes, *Commentary*, Aristotle, *Posterior Analytics*, İngilizce çeviri ve şerh: Jonathan Barnes, Oxford Clarendon Press, 2002, (İlk Basım: Oxford University Press, 1975), s. 81-271.

olarak görülebileceği gibi *Analütika Protera*'dan hemen sonra gelen ayrı bir kitap olarak da görülebilir. Aristoteles, *Analütika Hüsterâ*'yı farklı bir tasarımla ve içdüzenle kaleme almıştır. Eserin yapısının anlaşılması ve teorinin yeniden vazedilmesi gerçekten zordur. Esere klasik dünyada onlarca şerh yazılmıştır. Bu şerhlerin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bu şerhler içerisinde tasarım ve içdüzen açısından en farklı duran Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Burbân*'ıdır denilebilir.¹⁸⁷ Bilgi ve bilimi konu edinen eser, klasik dünyada olduğu gibi günümüzde de felsefe-bilimin yöntemi olarak görülebilir. Eserin şerhlerle birlikte yeniden okunması, son üç-dört asırdan bu yana bilgi ve bilim teorisi üzerine yapılan tartışmaları anlamak açısından değerlendirilmesi ve yeniden farklı tasarımlarla kaleme alınması yararlı olacaktır. Eser üzerine yapılacak çalışmalar hem klasik mantık ve felsefenin anlaşılması hem de günümüz bilgi ve bilim anlayışının değerlendirilmesi açısından önemli katkılar sağlayacaktır diye düşünüyoruz.

Kaynaklar

- Albertus de Saxonia, *Questiones Super Libros Posteriorum Anaeticorum*, Venetiis: Octavius Scoti, 1497.
- Albertus Magnus, "De Demonstratione Posteriorum Analyticorum Libri Duo", *Logica* içinde, Venezia: Johannes & Gregorius de Gregoriis, 1494.
- Alexander of Aphrodisias, *On Aristotle's Prior Analytics 1.1-7*, İngilizceye çev. Jonathan Barnes & Susanne Bobzien & Kevin Flannery & Katerina Ierodiakonu, New York: Cornell University Press, 1998.
- Aristoteles, *Analütika Hüsterâ*, ed. Immanuelis Bekkeri, *Aristotelis Opera*, c. 1, Berolini: E Typographeo Academico, 1837.
- Aristoteles, *Analütika Hüsterâ*, tahk. & giriş & şerh. W. D. Ross, *Aristotle's Prior and Posterior Analytics*, London: Oxford University Press, 1957.
- Aristoteles, *Analütika Protera: Birinci Çözümlemeler*, (Yunanca-Türkçe), çev. Ali Houshiary, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998.
- Aristoteles, *Aristotelous Analütikôn Hüsterôn: Aristotle's Posterior Analytics*, (Yunanca-İngilizce), *Posterior Analytics- Topica*, thk. & İngilizceye çev. Hugh

¹⁸⁷ Bu genellemeyi yaparken, incelemediğimiz için Latince şerhler hakkında bir değerlendirme yapamıyoruz.

- Tredennick, Cambridge: Harvard University Press, 1997.
- Aristoteles, *Aristotelous Ethikôn Nikomakbeîon*, (Yunanca-İngilizce), İngilizceye çev. H. Rackham, *The Athenian Constitution- The Eudemean Ethics -On Virtues and Vices*, Cambridge: Harvard University Press, 2003.
- Aristoteles, *Aristotelous Peri Sophistikôn Elenkhôn*, (Yunanca-İngilizce), İngilizceye çev. E. S. Forster, *On Sophistical Refutations- On Coming-to Be and Passing Away*, Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- Aristoteles, *el-Hatâbe*, thk. Abdurrahman Bedevî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1979.
- Aristoteles, *Ethika Eüdemia: Eudemos'a Etik*, (Yunanca-Türkçe), çev. Saffet Babür, Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Aristoteles, *Kitâbu Anûlûtikâ es-Saniye ev Kitâbu'l-Burbân*, çev. Ebû Bişr Mettâ bin Yûnus, thk. Ferid Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristû*, c. 2, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lubnânî, 1999.
- Aristoteles, *Kitâbu Anûlûtikâ el-Evâhira ve huve'l-Mârûf bi-Kitâbi'l-Burbân li-Aristûtâlis*, çev. Ebû Bişr Mettâ bin Yûnus el-Kunnâî, thk. Abdurrahman Bedevî, *Mantiku Aristû*, c. 2, Kuveyt: Vekâletu'l-Matbû'ât, 1980.
- Aristoteles, *Kitâbu Anûlûtikâ el-Ûlâ ev Kitâbu'l-Kıyâs*, thk. Ferid Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristû*, c. 1, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lubnânî, 1999.
- Aristoteles, *Kitâbu Bârî Ermînyâs ev Kitâbu'l-İbâre*, Arapçaya çev. İshak bin Huneyn, thk. Ferid Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristû*, c. 1, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, 1999.
- Aristoteles, *Kitâbu Sûfistikâ ev Kitâbu'l-Mugâlata*, thk. Ferid Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristû*, c. 2, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, Beyrut 1999.
- Aristoteles, *Kitâbu'l-Burbân*, çev. Ebû Bişr Mettâ bin Yûnus el-Kunnâî, thk. Ferid Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristû*, c. 1, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lubnânî, 1999.
- Aristoteles, *Kitâbu't-Tübîkâ ev Kitâbu'l-Cedel*, Arapçaya çev. Ebû Osman ed-Dımeşki-İbrâhîm bin 'Abdillah, thk. Ferid Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristû*, c. 2, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, 1999.
- Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2010.

- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2007.
- Aristoteles, *Organon II: Önerme*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Aristoteles, *Organon III: Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Aristoteles, *Organon IV: İkinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951.
- Aristoteles, *Organon V: Topikler*, çev. Hamdi Râgıp Atademir, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Aristoteles, *Peri Hermêneias: Yorum Üzerine*, (Yunanca-Türkçe), çev. Saffet Babür, Ankara: İmge Kitabevi, 1996.
- Aristoteles, *Retorik*, İngilizceden çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Aristoteles, *Tekhnês Rhetorikês*, ed. Immanuelis Bekkeri, *Aristotelis Opera*, c. 11, Berolini: E Typographeo Academico, 1837.
- Aristoteles, *Tôn Meta ta Füsika*, ed. Immanuelis Bekkeri, *Aristotelis Opera*, c. 8, Berolini: E Typographeo Academico, 1837.
- Aristotle, *Posterior Analytics*, İngilizceye çev. E. S. Bouchier, London: The Holywell Press, 1901.
- Aristotle, *Topica (Topikôn)*, thk. & İngilizceye çev. E. S. Forster, Cambridge: Harward University Press, 1960.
- Augustinus Niphus, *In Aristotelis libros Posteriorum Analyticorum... Commentaria*, Venetiis, 1565.
- Barnes, Jonathan, "Synopsis", Aristotle, *Posterior Analytics*, İngilizceye çev. & şerh. Jonathan Barnes, Oxford: Clarendon Press, 2002.
- Barnes, Jonathan, *Aristoteles*, çev. Bahar Öcal Düzgören, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2002.
- Barnes, Jonathan, *Aristotle*, Oxford: Oxford University Press, 1986.
- Bedevî, Abdurrahman, "Tasdirun 'Amm", İbn Rüşd, *Şerhu'l-Burbân li-Aristü ve Telhîsu'l-Burbân*, thk. Abdurrahman Bedevî, Kuveyt: el-Meclisu'l-Vatanî li's-Dekâfe ve'l-Funûn ve'l-Edeb, 1984.

- Bedevî, Abdurrahman, "Tasdîrun 'Amm", İbn Sînâ, *el-Burbân min Kitâbi's-Şifâ*, thk. Abdurrahman Bedevî, Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1966.
- Beyhâkî, *Târîbu Hukemâi'l-İslâm*, thk. Memduh Hasan Muhammed, Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1996.
- Black, Deborah, *Logic and Aristotle's Rhetoric and Poetics in Medieval Arabic Philosophy*, Leiden: E. J. Brill, 1990.
- Burleigh, Walter, *Quaestiones super librum Posteriorum*, ed. by M.C. Sommers, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2000.
- Caietanus, Thomas de Vio, *In libros Posteriorum Analyticorum Aristotelicos Additamenta*, Venetiis: Per Simonem de Luere, 1505.
- Cebr, Ferid, "el-Mukaddime", Aristoteles, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantiki Aristû*, c. 1, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lubnânî, 1999.
- Crellius, Fortunatus, *In Posteriora Aristotelis Analytica Commentarii*, Neustadii: W. Harnisch, 1584.
- De Haas, Frans & Mariska Leuniessen & Marije Martijn, "Introduction", *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond*, Leiden: Brill, 2010.
- Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, Yunancadan çev. Candan Şentuna, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Domingo de Soto, *In Libros Posteriorum Aristotelis Absolutissima Commentaria*, Venetiis: Sub Signo Pauonis, 1574.
- Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara: Elis Yayınları, 2004.
- Endelûsî, Sâ'id, *Tabakâtü'l-Umem*, thk. Hayat bu Alvan, Beyrut: Dâru't-Talî'ati li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, 1985.
- Eustratii, *In Analyticorum Posteriorum Librum Secundum Commentarium*, ed. Michael Hayduck, Commentaria in Aristotelem Greaca, c. 21, Berolini 1907.
- Fârâbî, *el-Elfâzu'l-Musta'mele fi'l-Mantık*, thk. Muhsin Mehdî, İran: el-Mektebetu'z-Zehrâ, 1404.
- Fârâbî, *Et-Tavtie fi'l-Mantık: Mantığa Başlangıç*, yay. Mübahat Türker Küyel, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.

- Fârâbî, *et-Tavtie*, thk. Refik el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî*, c. 1, Dâru'l-Maşrık, Beyrut 1986.
- Fârâbî, *Felsefe Öğrenilmeden Önce Öğrenilmesi Gerekenler*, çev. Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- Fârâbî, *Fimâ Yenbagî en Yukaddeme kable en Te'allumi'l-Felsefe*, thk. Ahmed Naci Cemâlî, *el-Mecmû'*, Mısır: Matbaatu'l-Adenî, 1907.
- Fârâbî, *İhsâu'l-'Ulûm*, thk. Osman Muhammed Emin, Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1931.
- Fârâbî, *Kitâbu'l-'İbâre*, thk. Refik el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî*, c. 1, Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1986.
- Fârâbî, *Kitâbu'l-Burbân*, (Arapça-Türkçe), çev. Ömer Türker & Ömer Mahir Alper, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, sunuş ve çev. Sadık Türker, *Kutadgubilig*, 2, 2002.
- Fârâbî, *Risale fî'l-Akl*, thk. Maurice Bouyges, Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1986.
- Fârâbî, *Şerbu'l-'İbâre*, thk. Wilhelm Kutsch & Stanley Marrow, Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1971.
- Goldin, Owen, "Two Traditions in the Ancient *Posterior Analytics* Commentaries", *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond*, Leiden: Brill, 2010.
- Grosseteste, Robert, *Commentarius in Posteriorum Analyticorum Libros*, ed. Pietro Rossi, Florence: Leo S. Olschki 1981.
- Havârizmî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî, 1989.
- Ierodiakonou, Katerina, "Eustratius' Comments on *Posterior Analytics* II 19", *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond*, Leiden: Brill, 2010.
- İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibbâi ve'l-Hukemâi*, thk. Fuad Seyyid, Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1955.
- İbn Fâtik, *Muhtârul-Hikem ve Mehâsimu'l-Kelim*, thk. Abdurrahman Bedevî, Beyrut: el-Müessesetu'l-'Arabiyyetu li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1980.
- İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-A'yân*, thk. İhsân 'Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.

- İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, ty.
- İbn Meymun, Mûsâ, *Makâle fî Sinâ'ati'l-Mantık: Mantık Sanatı Hakkında Risâle*, (Arapça-Türkçe), yay. Mübahat Türker, "Mûsâ bin Meymûn'un Makâla fî Sinâ'ât al-Mantık'ı", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 3, cüz. 1-2, 1960.
- İbn Nedim, *el-Fibrîst*, thk. Lâ Edrî, Kahire: Matba'atu'l-İstikâme, ty.
- İbn Rüşd, *Şerhu Kitâbi'l-Burbân li-Aristâtâlîs*, thk. Abdurrahman Bedevî, *Şerhu'l-Burbân li-Aristû ve Telbîsü'l-Burbân*, Kuveyt: el-Meclisu'l-Vatani li-Sekâfe ve'l-Funûn ve'l-Edeb, 1984.
- İbn Sinâ, *Kitâbu'ş-Şifâ, el-Burbân: İkinci Analitikler*, (Arapça-Türkçe), çev. Ömer Türker, ed. Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sinâ, *Kitâbu'ş-Şifâ, el-Burbân: İkinci Analitikler*, (Arapça-Türkçe), Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006.
- İbnu'l-Kıftî, *İbbâru'l-'Ulemâi bi-Abbâri'l-Hukemâi*, thk. Abdulmecid Diyaş, Kuveyt, Mektebetu İbn Kuteybe, t.y., c. 1, s. 47; İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâi fî Tabakâti'l-Etibbâi*, thk. Nizâr Rızâ, Beyrut: Menşûrâtu Dârü Mektebeti'l-Hayât, tarihsiz, s. 104.
- İbrahim Kelağa Ahmet, *Elleniko Leksiko*, Ankara: Engin Yayınevi, 2014.
- İhvânü's-Safâ', *Resâilu İbvâi's-Safâ'*, thk. Lâ Edrî, Beyrut: Dâru Sâdır, 1957.
- Liddell, Henry George & Robert Scott, *A Lexicon Abridged from Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*, Oxford: Oxford University Press, ty.
- Longeway, John Lee, *Demonstration and Scientific Knowledge in William of Ockham: A Translation of Summa Logicae III-II: De Syllogismo Demonstrativo, and Selections from the Prologue to the Ordinatio*, Notre Dame & Indiana: University of Notre Dame Press, 2007.
- Macit, Muhittin, "Fârâbi'ye Nispet Edilen İki Risâle", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, 2004.
- Martijn, Frans de Haas-Mariska Leunissen-Marije, "Bibliography", *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond*, Leiden: Brill, 2010.
- Martijn, Frans de Haas-Mariska Leunissen-Marije, "Introduction", *Interpreting Aristotle's Posterior Analytics in Late Antiquity and Beyond*, Leiden: Brill,

2010.

Morau, Paul, *Le Commentaire d'Alexandre d'Aphrodise aux Seconds Analytiques d'Aristote*, Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1979.

Nifo, Agostino, *In Aristotelis Libros Posteriorum Analyticorum Subtilissima Commentaria*, Venetiis: Apud Hieronymum Scotum, 1565.

Paulus Venetus, *Expositio in Libros Posteriorum Aristotelis*, Venezia: Johann Herbort, 1481.

Petrella, Bernardino, *In Duos Aristotelis Libros Posteriorum Analyticorum Commentarii*, Patauii: Apud Franc.um Bolzetam Bibliopolam Patauinum, 1595.

Philoponi, Ioannis, "Aristotelous Analütikôn Hüsterôn Deuteron", ed. Maximilianus Wallies, *In Aristotelis Analytica Posteriora Commentaria Cum Anonymo in Librum II*, Commentaria in Aristotelem Graeca, c. 13, Berolini: Typis et Impensis Georgii Reimeri, 1909.

Philoponi, Ioannis, "Ioannis Philoponi in Aristotelis Analytica Posteriora Commentaria: Îoannou Aleksandreôs Skholikai Apospmeiôseis ek Tôn Sünöüsiôn Ammôniou Tou Ermeiou Meta Tinôn Îdiôn Epistaseôn Eis To Prôton Tôn Hüsterôn Analütikôn Aristotelous", ed. Maximilianus Wallies, *Ioannis Philoponi in Aristotelis Analytica Posteriora Commentaria cum Anonymo in Librum II*, Commentaria in Aristotelem Graeca, c. 13, Berolini: Typis et impensis Georgii Reimeri, 1909.

Philoponi, Ioannis, *In Aristotelis Analytica Posteriora Commentarie*, ed. Maximilianus Wallies, Commentaria in Aristotelem Graeca, c. 13, Berolini: Typis Et Impensis Georgii Reimeri, 1909.

Philoponus, John (?), *On Aristotle Posterior Analytics 2*, İngilizceye çev. Owen Goldin, London: Duckworth, 2009.

Philoponus, John, *On Aristotle Posterior Analytics 1.1-8*, İngilizce'ye çev. Richard McKirahan, London: Duckworth, 2008.

Philoponus, John, *On Aristotle Posterior Analytics 1.19-34*, İngilizceye çev. Owen Goldin-Marije Martijn, London: Bristol Classical Press, 2012.

Philoponus, John, *On Aristotle Posterior Analytics 1.9-18*, İngilizceye çev. Richard McKirahan, London: Bristol Classical Press, 2012.

Romanus, Aegidius, *Expositio Super Libros Posteriorum Aristotelis*, Venetiis: Per Bonetum Locatellum, 1488.

- Ross, David, "Introduction", Aristoteles, *Aristotelous Analütika: Aristotle's Prior and Posterior Analytics*, thk. & giriş & şerh. W. David Ross, Oxford: Clarendon Press, 1957.
- Ross, David, *Aristotle's Prior and Posterior Analytics: A Revised Text with Introduction and Commentary*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Tabatabâi, *Burbân*, tash. Mehdî Kavvam Saferi, Kum: Merkez-i İntişarat-ı Defter, 1341.
- Themistii, *Analyticorum Posteriorum: Paraphrasis*, ed. Maximilianus Wallie, Commentaria in Aristotelem Greaca, c. 5, Berolini: Typis Et Impensis Georgii Reimeri, 1900.
- Thomas Aquinas, *Commentary on Aristotle's Posterior Analytics*, İngilizce çev. Richard Berquist, Indiana: St. Augustine's Press, 2008.
- Thomas de Aquin, *Expositio Libri Posteriorum Analyticorum*, ed. Raimondo Spiazzi, Vrin: Marietti, 1955.
- Tredennick, Hugh, "Introduction", Aristoteles, "Aristotelous Analütikôn Hüsterôn: Aristotle's Posterior Analytics", (Yunanca-İngilizce), *Posterior Analytics- Topica*, thk. & İngilizce çev. Hugh Tredennick, Cambridge: Harvard University Press, 1997.
- Weisheipl, J. Ahanasius, *Aristotelian Methodology: A Commentary on the Posterior Analytics of Aristotle*, Toronto: Pontifical Institute of Philosophy, 1958.
- William of Ockham, "De Syllogismo Demonstratio", *Summa Logicae III-2* içinde, St. Bonaventure, N.Y.: Editiones Instituti Franciscani Universitatis S. Bonaventurae, 1974.
- William of Ockham, *Demonstration and Scientific Knowledge in William of Ockham: A Translation of Summa Logicae III-II: De Syllogismo Demonstrativo, and Selections from the Prologue to the Ordinatio*, İngilizce çev. John Lee Longeway, Notre Dame: Indiana: University of Notre Dame Press, 2007.
- Yezdi, Muhammed Taki Misbah, *Tercüme ve Şerb-i Burbân-ı Şifâ*, Tahran: Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1373.
- Zabarella, Giacomo, *In duos Aristotelis Libros Posteriorum Analyticorum Commentaria*, Venetiis: Apud Paulum Meietum Bibliopolam Patavinum, 1582.
- Zaffiro, Filippo, *In Libros Analyticorum Posteriorum Aristotelis Explanatio*, Venetiis: Apud Hieronymum Scotum, 1567.